

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Maruša Špitalar

**Arhitektura in družbeni angažma (sociološka analiza arhitekturnih
konceptov obdobja 1965–1980)**

Diplomsko delo

Ljubljana, 2009

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Maruša Špitalar

Mentor: doc. dr. Pavel Gantar

**Arhitektura in družbeni angažma (sociološka analiza arhitekturnih
konceptov obdobja 1965–1980)**

Diplomsko delo

Ljubljana, 2009

ZAHVALA

Iskrena zahvala mojemu mentorju, doc. dr. Pavlu Gantarju, za pomoč, strpnost, nasvete in kritične misli pri pisanju diplomskega dela. Zahvala tudi moji družini, še posebej mami, Irmu Špitalar, ki je preprosto verjela vame.

Arhitektura in družbeni angažma (sociološka analiza arhitekturnih konceptov obdobja 1965–1980)

Obdobje poznih šestdesetih in vse tja do poznih sedemdesetih je bilo zaznamovano z burnim dogajanjem tako v svetu kot pri nas. Diverzifikacija dogodkov ima konsekventno tudi različne implikacije na posamezne individuume, skupine ljudi in navsezadnje tudi na sam celoten subjekt. Reakcije, odgovor le-teh na sekvenco dogodkov je različen. Moja tendenca je bila vzporedno s tem apriori razjasniti glavne koncepte oziroma fragmente o arhitekturi, narediti korelacijo med arhitekturo in družbo, izpostaviti pojavnost urbanizma ter nadalje orisati tokove dogajanja oziroma »kreacijo« ideologij, ki so bile močno prisotne in so zaznamovale proučevano obdobje. Temu je sledil analitični del mojega diplomskega dela, in sicer poglavje o študentskih gibanjih pri nas in na podlagi opravljenih intervjujev z arhitekti, ki so delovali v tedanjem času, del o njihovem angažiranju, akcijah, načinu življenja kot študentje, pisanju v časopisih, njihovem pogledu na arhitekturo nekoč in danes itn. Z analizo delovanja protagonistov, akcij, dokumentov, problemov, dojetanja arhitekture sem na neki način rekonstruirala družbeni angažma arhitektov (ki so se ob koncu šestdesetih let začeli aktivno angažirati v političnem in družbenem smislu). Danes je sam študij arhitekture, involviranost njenih študentov, upoštevajoč čas in prostor, drugačen, v družbi pa se nezadovoljstvo izraža na drugačen način (grafiti itn.).

KLJUČNE BESEDE: Arhitektura, urbanizem, študentska gibanja, angažma arhitektov.

Architecture and social involvement (sociological analysis of architectural concepts of the period 1965 – 1980)

The era of late sixties and to the late seventies was marked with strong events around the world and also in our country. This diversity of the happening consequently had different implications on the individuals, groups of people and as well on a whole country. The answer, reactions on this variety of events was different. Through this my idea was to clarify the main concepts, fragments about architecture, to make a correlation between architecture and society, highlight appearance of urbanism and to point out happenings, “creations” of ideologies which were main and have had significant implications in the studied era. This was followed by the analytical part of my degree that consists of students movements in our country and involvement (the way of life, actions, writing articles, their view on architecture in the past and today) of students of the architecture in that era. This will be based on the interviews that were done with them. Studied architects were actively involved in the political and social context and with analysing action, documents and their perspective on architecture I will try to reconstruct their social involvement. Today the era is different, also the environment which has major influence on the involvement of students of architecture, study itself. In the society discontentment is shown in another way (graffiti etc.).

KEY WORDS: Architecture, urbanism, student movements, involvement of architects.

KAZALO

1	UVOD	7
2	NEKAJ O ARHITEKTURI	10
2.1	Diverzifikacija definicij/razlag arhitekture	10
2.3	Poklic arhitekta	14
3	ARHITEKTURA Z/ZA DRUŽBO	14
4	O URBANIZMU	17
4.1	Urbanizem kot odgovor na probleme v mestu	19
4.2	Konstrukt znanstvenega urbanizma	20
4.3	Kaj generira krizo urbanizma?	22
4.4	O mestih in urbanizmu na Slovenskem	22
4.4.1	Opus vplivnih ideologij	24
5	DOGAJANJE V SLOVENIJI V 60– IN 70-IH	25
6	O ŠTUDENTSKIH GIBANJIH	26
6.1	Študentsko gibanje v eri šestdesetih let	27
6.2	Jugoslavija in študentsko gibanje	29
6.3	Študentsko gibanje v Sloveniji	29
7	ANGAŽMA PROTAGONISTOV FAKULTETE ZA ARHITEKTURO	31
7.1	Doživljanje obdobja zgodnjih šestdesetih in poznih sedemdesetih	32
7.2	Akcije	33

7.3	Soba 25	35
7.4	Pogled akterjev na arhitekturo	36
7.5	Študentje danes in takrat	37
8	ZAKLJUČEK.....	39
9	LITERATURA.....	41
10	PRILOGE	43
	Priloga A: Intervju z intervjuvancem A	43
	Priloga B: Intervju z intervjuvancem B	53
	Priloga C: Intervju z intervjuvancem C	66
	Priloga Č: Intervju z intervjuvancem D	77

KAZALO SLIK

Slika 2.1: Tri načela: trdnost (firmitatis), uporabnost (utilitatis), lepota (venustatis).	11
--	----

1 UVOD

»I create in a spiral between the hand and the head: I think of something and make a sketch, then i think again and draw a new image, and so on« (Ravnikar 2003, 79).

Zgradba, stavba in njena umestitev v prostor. Vprašanje njene namembnosti in smiselnosti, gradnje ter harmonizacija v okolju z že obstoječim. Proporcionalnost samih prostorov znotraj objektov vtisne neki pečat in odsev tega je lagodnost, utesnjenost, ksenofobičnost, ki se odraža v posameznem subjektu. Dojemanje določenih stvari, elementov variira od posameznika do posameznika in ravno ta sekvenca diverzifikacije ustvarja pogled, mnenje na določeno stvaritev, kompleks stavb, konstrukcije in »sodi« nekaj, kar je nastalo najprej kot vizija – v embrionalnem stadiju v zamisli arhitekta (kot pravi Ravnikar, citat zgoraj) ter se nadalje transformiralo v nekaj vidnega, oprijemljivega v konkretnem času in prostoru.

Prostor načeloma ohranja »utrip zgodovine«, dediščino, a na drugi strani čas »spreminja« tisto, kar je v njem nastalo, briše oziroma vnaša rez, morda bi se lahko celo karikirano izrazila, da povzroča amnezijo misli, spominov, idej. Menim, da bi pred nekaj desetletji lahko rekli, da je bilo, da je vsako obdobje nekaj svojega oziroma odraža duh časa, tokov dogajanj. Postopno smo se prelevili, začeli stopati z daljšimi koraki naprej in paralelno temu »priredili« sledenje valov inovacij, ki zadovoljujejo vse naše potrebe, hotenja, tendence ter tega, kar zahteva sam čas. Danes – v informacijsko–komunikacijski dobi lahko govorimo o tedenskem, dnevnem spreminjanju tega, kar nas obdaja, kjer se gibljemo in smo. Vse to ima navsezadnje znatne implikacije na nas, naš način življenja, delovanja, dojetanja stvari okoli nas in navsezadnje tudi povečuje stopnjo spreminjanja prostora ter »pozabljanja« tega, kar je še včeraj obstajalo. Dejstvo je, da čas potisne »iz spomina« mnogo stvari ter z vnašanjem sprememb v sam prostor – torej z novimi gradnjami, novimi stili elementi iz preteklosti konsekventno »tonejo« še bolj v pozabo. In na tej točki se mi porajajo vprašanja, ki se navezujejo na ohranjanje nekega preteklega obdobja.

Kaj se namreč zgodi s konglomeratom dogodkov – idej, ki so začrtale oziroma bile vodilo nekega časa? Kako odstirati fragmente, s katerimi se bo na koncu lahko sestavil mozaik in nam dal celostno (z večjimi ali manjšimi odstopanji) podobo neke dobe?

Kdo nam lahko poda celostno podobo prostora, kjer so bile vnesene znatne spremembe ter oriše dogajanje/dogodke, ki so zaznamovali preteklost in, ki nam navsezadnje pomagajo pri bolj koherentnem razumevanju sedanjosti. In navsezadnje, če ta vprašanja malce transformiram, najdem namen svoje diplomske naloge, ki je z aspekta sociologije – kot vede o družbi, ljudeh, organizacijah »zrisati« slika, ki bo odražala celostno razumevanje implikacij, ki jih je arhitektura vnesla v prostor in časovno obdobje, ki se razteza od leta 1965 pa do 1980, ter nazorno »prikazati« družbeni angažma protagonistov te dobe. Menim, da nismo priča večinskemu brisanju misli, idej, toka dogajanj s strani prostora in časa, saj bi s tem apriori zanikali možnost spoznavanja nekega obdobja. Stvari ne tonejo v pozabo kar tako. Seveda pa je potreben impulz tistih, katerih interes je obuditev spominov, katerega jedro oživitve so dejansko sami akterji, ki so živeli, delovali in bili angažirani v določenem času. Tu je embrionalni zametek ideje o tej diplomski nalogi, o odprtju »pandorine skrinje« - intervjujih protagonistov iz obdobja poznih šestdesetih in sedemdesetih let. Kar pa je temu spontano sledilo, je bila impresija vsakega posameznika (name konkretno) ob količinskem orisu ter dejansko slikovitem prikazu obdobja, v katerem so bili angažirani. In obenem tudi fascinacija ob sami primerjavi različnosti in podobnosti pogledov na zadeve, raznoterosti mnenj ter diverzifikaciji v vidiku samega doživljanja, ki ti ponudi, da nekaj za misliti in hkrati tudi omogoči večjo polnost ter koherentnost uvida v karakterne fragmente neke ere.

Domena, cilj mojega diplomskega dela bo analiza arhitekture v kontekstu družbenega angažmaja v obdobju poznih šestdesetih in sedemdesetih. Vzporedno s tem so se porajala tudi moja raziskovalna vprašanja. Poskušala bom odgovoriti na to, zakaj in kako se je razvila potreba po družbenem angažmaju? Se pravi vzroki in motivi družbenega angažmaja. Le-tega razumemo kot vključenost v takoimenovani sferi časa, prostora in ljudi, katerega tendenca, odraz je javno družbeno delovanje za skupno korist, skupno dobro.

Ko govorimo o delovanju skupnosti kot neki formirani, koherentni celoti mislimo tudi na to, da pridejo (naj bi prišle) v ospredje javne ambicije (delovanje, ki presega osebne ambicije). Kar pa se potencialno odstira v nekih konkretnih oblikah, odnosih. Na tej osnovi zastavljam naslednje raziskovalno vprašanje, in sicer kakšne oblike ima ta angažma? Imamo dogodke, o katerih pišejo svetovni mediji in katerih sled nikoli ne zbledi. Ravno nasprotno, za sabo so pustili pozitivno in/ali negativno konotacijo (iritirali so involvirane individuume, lahko tudi širšo družbo). Na drugi strani pa imamo dogodke, odnose, katerih čas zabriše vse najmanjše fragmente in so učinki le-teh na družbo, prostor neznatni, zanemarljivi. Torej se moje zadnje raziskovalno vprašanje nanaša na to, kakšni so bili učinki tega angažmaja?

Z analiziranim gradivom s Fakultete za arhitekturo, literature ter podatkov, pridobljenih z intervjuji, želim »zrisati sliko in obuditi« to, kar je »padlo« v pozabo. In sicer sago arhitekture, arhitekturnih implikacij ter preprosto razumevanje angažmaja arhitektov v poznih šestdesetih in sedemdesetih. V zvezi z intervjuji želim samo poudariti, da so nastali v okviru seminarskega dela pri predmetu Prostorska sociologija, v študijskem letu 2006/2007. Intervjuje smo opravile jaz, Petra Juvan in Vesna Prijatelj, interpretacija pa je samo moja. Samo diplomsko delo sestoji iz treh glavnih delov. Prvi del se nanaša na teoretična izhodišča, in sicer razlago glavnih konceptov, elementov o arhitekturi in opis relacije arhitektura ter družba in razlaga urbanizma. Temu sledi kontekst, oris ekonomskega, družbenega in političnega dogajanja v Jugoslaviji ter na Slovenskem in opis študentskega gibanja, ki ima svoj izvor, relacije z dogajanjem v subjektu. V zadnjem, tretjem delu, pa je analiza angažiranja študentov arhitekture tedanje dobe. Namreč moj namen je z analizo delovanja protagonistov, akcij, dokumentov, problemov, dojetanja arhitekture rekonstruirati družbeni angažma arhitektov (ki so se ob koncu šestdesetih let začeli aktivno angažirati v političnem in družbenem smislu) ter razvoj družbenega angažiranja arhitekture in urbanizma. Temeljno se mi zdi, da opozorimo na oddaljena dogajanja, ideje in postavimo v ospredje tematike, ki so bile na neki način prekrivane s »tančico pozabe«. Namreč menim, da je ključ za razumevanje dogajanja v sedanjosti, poznavanje in razumevanje preteklosti.

2 NEKAJ O ARHITEKTURI

Govoriti, razglabljati o neki temi, pojmu na neki način apriori zahteva definicijo tega koncepta in umestitev v relevantni okvir. Mislím, da je to potrebo povečal enormni pojav diverzifikacije razlag, definicij in ekspanzija le-teh. Pri tem pa je zelo pomembna »zdrava«, premišljena selektivnost številnih razlag ter povezovanje le-teh. Menim, da je relevantno jedro, bistvo plod konglomerata povezanih definicij in ne selektiven izbor ene. Na ta način si zagotovimo tudi večjo širino, ki konsekventno daje večjo transparentnost sami razlagi. Ravno s tem razlogom bom v nadaljevanju postavila »okvir arhitekture«, ki sestoji iz esencialnih konceptov in mi bodo v nadaljevanju v pomoč pri razlagi sage dogajanja v arhitekturi, njenih implikacij ter analizi družbenega angažmaja arhitektov v obdobju 1965–1980.

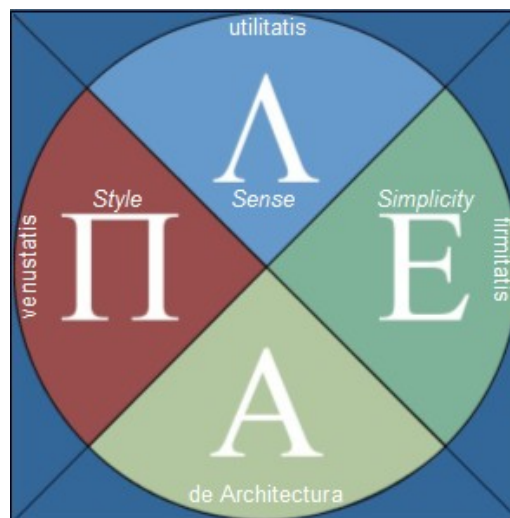
2.1 Diverzifikacija definicij/razlag arhitekture

O tem, kaj je arhitektura, obstajajo številne definicije. V nadaljevanju bodo predstavljene razlage samo nekaterih izbranih avtorjev. Porajala se mi je ideja, da najprej predstavim oziroma omenim avtorja, rimskega pisca, arhitekta in inženirja, M. P. Virtruvija, saj namreč sega v najbolj oddaljeno ero¹ in njegovo delo *De Architectura* velja za najstarejši zapis o obravnavanem področju. Poleg tega pa lahko tudi rečemo, da so njegova dognanja nekakšen postulat, ki reprezentira skupni imenovalec novodobnim definicijam (Vodopivec 1987, 13). Virtruvij pravi: «Partes ipsius architecturae sunt tres: aedificatio, gnomonice, machinatio. Haec autem ita fieri debent, ut habeatur ratio firmitatis, utilitatis, venustatis» (Virtruvii). S tem delom želi opozori na to, da je arhitektura sestavljena iz treh glavnih delov, in sicer iz umetnosti gradnje (aedificatio), konstrukta časa – delov (gnomonice) ter konstrukcije strojev (machinatio).

¹ Avtor je bil aktiven v drugi polovici 1. stoletja pred Kristusom (Encyclopedia 2009).

Nadalje pa Vitruvij opredeli arhitekturo kot tako, katere esencialno jedro mora temeljiti na skladnosti treh načel: trdnosti (*firmitatis*), uporabnosti (*utilitatis*) in lepoti (*venustatis*) (Vodopivec 1987, 13).. Le – ta so prikazana na Sliki 2.1 spodaj.

Slika 2.1: Tri načela: trdnost (*firmitatis*), uporabnost (*utilitatis*), lepota (*venustatis*).

Vir: LEAP – Style, Sense and Simplicity.

S trdnostjo avtor referira na to, da je lahko zagotovljena takrat, ko imamo dovolj globoke temelje, ki dosežejo trdna tla ter ustrezno izbrane materiale. Uporabnost bomo dosegli s pravilno razmestitvijo prostorov (vsaki zgradbi mora biti dodeljena pravilna in ustrezna postavitvev), ki ne bo omejevala uporabnosti. In še nazadnje lepota. Ključ do nje pa je prijetna zunanost, ki je rezultanta dobrega okusa in postavitvev elementov zgradbe v skladu s principi simetrije. Vitruvijev delo oziroma postulate, ki so edini ohranjeni pisni vir arhitekturne modrosti v antiki, reprezentira rdečo nit sodobnejših razlag arhitekture, katere ideje so bile različno nadgrajene s strani avtorjev (Vodopivec 1987, 13–14).

Eden izmed njih je bil tudi Alberti². Omenjeni avtor pravi, da sta sestavna elementa arhitekture gradbeni material in zasnova (structura). Z zasnovo dobimo skladno in ustrezno zlitje kotov in črt, ki nato vplivajo na površino ter videz stavbe. Nadalje zasnova tudi poskrbi za potrebno prilagoditev kraju, kjer je umeščena zgradba, ter poskrbi, da bodo njeni deli natančno uravnoteženi in vzporedno s tem uredi gradbeni material. Alberti pravi, da je le-ta povsem odvisen od oblike (Alberti 2007, 11).

Iz 17. stoletja imamo znamenito definicijo arhitekture, ki je nastala izpod okrilja Quatremera de Quincyja in pravi: «Arhitektura je umetnost gradnje, ki sledi razmerjem in pravilom v skladu z zakoni narave in okusa» (Vodopivec 1987, 9–10). Naj samo na tej točki opozorim, da lahko potegnemo paralelo z Virtruvijem, namreč slednji je že sam tudi opredelil arhitekturo kot umetnost gradnje. Na to trditev pa je bila v 18. stoletju podana »replika« s strani avtorja E. L. Boulee, ki pravi, da je v definiciji arhitekture kot umetnosti velika pomota. Boulee trdi, da je Virtruvij kavzalnost zamenjal z učinkom. Namreč avtor Boulee pravi, da moramo najprej imeti zamisel, ki ji potem sledi izvršitev (Vodopivec 1987, 15–16).

Moč, vplivnost oziroma uporabnost in pomembnost Virtruvijevih postulatov se kaže tudi s tem, da so »preživeli« ter bili uporabljeni tudi v začetku 20. stoletja s strani znanega angleškega arhitekturnega teoretika Goeffreya Scotta. Njegovo razmišljanje o arhitekturi gre v smeri, da se trdnost (firmitatis) nanaša na zakonitosti sodobne znanosti. Arhitektura kot taka ni individualizirano, izolirano področje, ampak ima mnogo faktorjev, ki vplivajo nanjo. Konsekventno se sooča s težavami statike, dinamike, fizike itn (Vodopivec 1987, 14).

² Italijanski arhitekt, ki je deloval v 15. stoletju. Le-ta je uporabil Virtruvijevo triparticijo arhitekture v svojem prvem tiskanem traktatu. Nadgrajena, razširjena pa je bila v smeri povezave trdnosti z namenom (poudarja širši kontekst s pojmom »necitas«), ki ga ima zgrajena stavba. Naredil je transformacijo koristnosti s subtilnejšim »commoditas«. Lepota je samostojna zahteva, ne vzajemna z uporabnostjo, a arhitekt mora zadovoljiti obe (Vodopivec 1987, 14).

Nadalje udobnost (commodity) referira na to, da mora biti tendenca arhitekture tudi zadovoljitev zunanjih potreb (s tem avtor Scott misli na to, kaj se gradi in na neki način tudi kako se gradi). Še zadnje segment pa je navduševanje (delight). Arhitektura, če se lahko tako izrazim, mora doseči tudi ta stadij. Namreč to je zahteva, vzgib, ki bo dal arhitekturi umetniško moč in jo uvrstil v niz umetniških strok (Vodopivec 1987, 14).

Nadalje bi omenila definicijo arhitekta Dušana Gabrijana, saj le-ta »pokriva« domači prostor. Njegova razlaga pravi takole: «Arhitektura je sinteza, je zbir različnih elementov v skladno celoto» (Gabrijan 1961, 9). Nazadnje bi želela izpostaviti še enega avtorja, in sicer Bruna Zeva, ki vpelje oziroma s svojo definicijo odpre novo dimenzijo v arhitekturi. Zevi opozori na to, da stavba oklepa prostor, ki pogojuje oziroma daje možnost gibanja ljudem. Torej domena arhitekture so stavbe, ki oklepajo neki prostor. Na podlagi tega sledi sklep, da vse tisto, kar ne oklepa notranji prostor, ni arhitektura (Zevi 1959, 33).

Diverzifikacija definicij nam je dala neko širino oziroma okvir za analizo. Vidimo lahko, da se med seboj na določenih točkah prekrivajo (zlasti vplivna Virtruvijeva triparticija načel) in nadalje tudi, da so v različnih erah botrovale tudi nove ideje, ki so arhitekturi dale nove razsežnosti, širši novi spekter definiranja arhitekture. Menim, da so Virtruvijeva tri načela zelo pomembna, a vendar jih je potrebno ustrezno prenesti v sedanji prostor in čas. Mislim, da je zelo pomenljiva tudi definicija avtorja Bruna Zeva, ki poda oziroma izpostavi aspekt, dimenzijo prostora pri definiciji arhitekture, ki reprezentira pomemben segment. Navsezadnje lahko opredelimo definicijo arhitekture, da je umetnost gradnje kot relevantno, saj se povezuje s številnimi področji (statika, fizika itd.), rešuje probleme v prostoru in hkrati mora paziti na estetiko – in to je na neki način umetnost izvedbe/gradnje. Tako dobimo, imamo neki konglomerat idej, ki je stvor različnih aspektov gledanja na arhitekturo in mislim, da poda transparentno razlago o tem, kaj je arhitektura in katere elemente je potrebno zaobjeti, upoštevati pri definiciji.

2.2 Poklic arhitekta

Arhitektura (arhitekti) si je, časovno gledano, kar nekaj časa utrjevala pot. Pogosto uporabljena kot umetnost, morda bi lahko o njej govorila kot o manipulabilnem elementu v rokah bogatih. Pot do arhitektovega poklica v preteklih erah ni bila enostavna, povezana z moralnim kodeksom ter različnimi kriteriji, ki so temu poklicu vnašale državno–dostojanstvene značilnosti (Rotar 1981, 198–200). Menim, da ideja, da gre pri namenu ustanovitve akademije za arhitekturo le za uveljavitev kraljevega prestiža in da postaja umetnost državni emblema, pomeni vkalupljenost arhitektovega poklica. Akademija je poskrbela za »produkcijo« dobrih arhitektov, ki so naslov pridobili šele po opravljenem posebnem študiju načel te umetnosti in se povsem posvetili njenemu kultiviranju. A poleg tega se je umetnikova genialnost pokazala šele v razglašanju slave monarhov, kraljev (Rotar 1981, 200). Mogoče lahko rečem, da se je na neki način selekcija najboljših za študij arhitekture ohranila vse do dandanes (tako se zopet »vrnemo« nazaj v zgodovino), a vendar ne smemo zanemariti dejstva, da se je skozi različna obdobja povečevala možnost dostopa do študija širšemu krogu ljudi. Najbolj pomembno je to, da se je povečala dostopnost tudi tistim najbolj revnim, kar nadalje spreminja, dela samo družbo bolj egalitarno. Poleg tega pa je sam poklic arhitekta pozneje tudi spremenil, na neki način bolj definiral. Se pravi jasna vloga, odgovornost itn.

3 ARHITEKTURA Z/ZA DRUŽBO

V tem razdelku želim začrtani okvir arhitekture malce razširiti, in sicer z dodajanjem oziroma vključitvijo družbe. Namenoma sem se izognila sintagmi arhitektura in družba, saj bi s tem že apriori razdvojila oziroma »kreirala« bipolarnost obeh pojmov ter začrtala njuno razdvojenost. Moj namen pa je ravno nasproten. Želim pokazati/opozoriti na njuno simbiozo, soodvisnost, interaktivnost.

Namreč arhitektura izoblikuje, zapolni prostor, kjer so ljudje in nadalje tudi na neki svoj način vedno znova intervenira na teritorij individuumov³ oziroma družbe. S tem imam v mislih novodobne stvaritve, ki »brišejo« zgodovino in postopoma izoblikujejo moderno mesto. Na tej točki je potrebno prilagajanje, pokaže se potreba po upoštevanju obeh strani, tako arhitekture kot tudi družbe.

Arhitektura poskrbi za najelementarnejše človekove potrebe, ki segajo na področje socialne varnosti, potrebe po zavetju, domu, strehi itn. S tem dejstvom dobimo odgovor na to, kako sta si blizu arhitektura in umetnost ter pomembnost arhitekture za družbo. Človek je namreč moral v vsaki eri apriori poskrbeti za svoje bivališče (Vodopivec 1987, 19). Torej govorimo o arhitekturi za človeka oziroma v sami družbeni funkciji. To nam poda odgovor na to, kako pomembna je arhitektura v družbi oziroma v posameznikovem življenju ter nadalje jasno pokaže, da gre »preko« ostalih umetnosti in je v človekovem življenju najbolj prisotna ter je ravno zato ne moremo šteti med t. i. galerijske umetnosti. Že samo mesto je namreč konstrukt različnih arhitektur, kar pomeni, da je vezanost družbe na arhitekturo drugačna kot na literaturo, slikarstvo. To implicira večjo pomembnost arhitekture od drugih zvrsti umetnosti. Arhitekturi kot taki ne moremo uiti, saj smo ji namreč izpostavljeni praktično na vsakem koraku, medtem ko na drugi strani knjigo lahko odložimo, glasbo poslušamo ali pa se ji izognemo, v galerijo tudi ni nujno, da gremo. Arhitektura je na neki način sestavni del človekovega življenja oziroma njegov esencialni del, ne moremo se ji izogniti. Ravno zaradi tega je tudi sama percepcija arhitekture v primerjavi z drugimi umetnostmi drugačna. Umetnost ima svoj teritorij svobode, medtem ko mora arhitektura upoštevati, spoštovati konvencije in pravila, da je konsekventno pomen razumljiv tudi širšemu avditoriju (Vodopivec 1987, 19). Na tej točki bi potegnila vzporednico z že zgoraj omenjeno »navezavo« arhitekture z družbo. Tu se jasno vidi, kako zelo sta si blizu, povezana in »prekrivajoča« ta segmenta in kako omejen je na neki način »manevrski prostor« arhitekture s strani družbe.

³ Pri pomembnosti implikacij mesta bi se oprla na avtorja Simmla. Le-ta sicer govori o velemestih in poudarja, kako ta s tempom, diverzitetom družbenega, poklicnega, gospodarskega življenja oblikuje socioološke učinke mestnega življenja (Simmel 2000, 160).

Arhitektura intervenira v prostor, kjer je družba, so individuumi in se ne more pojavljati »svobodno« kot umetnost, glasba, temveč mora upoštevati določena pravila. Se pravi z drugimi besedami mora upoštevati družbo, je za družbo. Na drugi strani pa je umetnost, ki ima zelo pomemben segment, imenovan svoboda. Le-ta ji omogoča raznotero izražanje in interpretacijo s strani različnega števila individuumov. Medtem ko ima arhitektura utilitarne namene. V sodobnem času se zgolj poudarjanje golega funkcionalizma kaže kot protislovje, saj v ospredje vse bolj prihaja tudi estetika, lepota (Vodopivec 1987, 19).

Arhitektura se v primerjavi z umetnostjo razlikuje tudi v tem, kdaj je delo zaključeno oziroma kdaj se uresniči. Delo slikarja se v ateljeju zaključi, medtem ko je arhitektova risba šele embrionalni zametek nečesa, kar bo morda kdaj uresničeno. S tem želim ponovno opozoriti tudi na tesno povezanost arhitekture z družbo ter odgovornost do nje. Do pridemo do stanja uresničitve arhitekture, je potrebna podpora, pomoč, lahko bi rekli celo zagovor nosilcev ekonomske (in politične) moči (Vodopivec 1987, 20). Se pravi, da v različnih erah določi arhitekturi biti ali ne biti tudi to, kaj je socialno, ekonomsko mogoče. «Zato je razumljivo, da je arhitekt najmanj »svoboden« pri svojem delu, saj ne moremo mimo dejstva, da ima vsako arhitekturno delo socialne posledice v prostoru» (Vodopivec 1987, 20). Sam proces nastajanja arhitekturnega dela je drugačen od drugih umetniških zvrsti. Namreč involviranih je veliko več segmentov ljudi, odgovornost in podvrženost konkretnim družbenoekonomskim razmeram. Menim, da je razlika med umetnostjo in arhitekturo dovolj jasna, očitna in da je kompatibilna Ruskinova misel, da je arhitektura »najbolj politična od vseh umetnosti« (Vodopivec 1987, 20). Potrebno pa je opozoriti tudi na to, da je to spoznanje različno reprezentirano v zgodovini človeške gradnje. V antičnem svetu se je z arhitekturo izkazovala moč, ambicije, veličastvo, medtem ko je danes arhitektura izgubila tisti fragment družbene vloge, ki ne referira samo na najvišje dosežke nekega obdobja (ikonska arhitektura), ampak ima dodan socialen element. Vzame bolj v obzir kontekst družbe, kaj je v njej dobro, »sprejemljivo«. Nekako upošteva (naj bi) »človeško« merilo.

Kar nekajkrat sem omenila arhitekturo v kontekstu družbenoekonomskih razmer ter socialne posledice arhitekture. V tem kontekstu bi omenila še t. i. »arhitekturo poštenja« iz sredine 19. stoletja. S tem referiramo na avtorja Viollet – Duca (iz Francije) ter iz Anglije Pugina in Ruskina, katerih teksti so temelj arhitekture z jasnim socialnim programom, ki je značilen zanjo vse do druge polovice 20. stoletja. Nadalje pa je v tem stoletju pomemben tudi pojav urbanizma, ki naj bi bil rešitev za probleme, ki jih je v mesto prinesla industrijska revolucija (Vodopivec 1987, 20–21).

Mesto kot tako ni samo odsev arhitekture, namreč tu imamo tudi družbo. Ravno zato arhitekturo ne obravnavamo kot osamel pojem, ampak v relaciji z arhitekturo. S tem se na neki način tudi izgubi samo »tehnična namembnost« arhitekture. Skupaj z družbo sooblikuje vrednote, norme, utrip življenja. Arhitektura odseva, je odsev toka časa, dogodkov v konkretni družbi. Temeljno je, da pojma ne ločimo, ampak jih obravnavamo skupaj, kot medseboj pogojena, soodvisna, povezana. Tako kot so arhitekti, protagonisti obdobja poznih 60–ih in 70–ih delovali v skladu toka dogodkov in le-to je vplivalo tudi na njihov način življenja in tudi na arhitekturo, ki so jo »kreirali«.

4 O URBANIZMU

Tako kot pri številnih drugih pojmih tudi pri definiciji urbanizma naletimo na množico različnih razlag. V nadaljevanju bom izpostavila nekaj definicij, ki z različnih zornih kotov pristopajo k razlagi urbanizma.

Definicije urbanizma, ki jih lahko najdemo v strokovni literaturi, leksikonih, so v smeri, da je le-ta pojem med znanostjo in umetnostjo. A vendar urbanizem ni »enoplasten« in ga ne moremo umestiti na eno ali drugo stran, ampak bi bilo prej kar oboje hkrati (Tepina 1996, 15).

Leksikon ga opredeli kot nauk o gradnji mest in naselij. Gre za neko konstelacijo dejavnosti, ki so vključene pri načrtovanju naselij in mest (navajano po Tepina 1996, 15).

Torej jasno je, da s terminom urbanizem označujemo dejavnost urejanja prostora ter gradnje mest. Dejansko lahko govorimo o znanosti urejanja prostora in umetnosti oblikovanja mest. Urbanizem ima torej korelacijo s fizično entiteto in hkrati z ljudmi, njihovo organizacijo ter dejavnostjo (Gantar 1984, 11). Nadalje imamo opredelitev urbanizma s strani Gastona Bardeta. Po opredelitvi Bardeta je urbanizem prvič izrazito »sinkretična znanost«, gre za princip organiziranja prostora ter konsekventno preko te organizacije za nadzor nad množicami. Urbanizem je aplikativna znanost meščanskega reda v prostoru. Tudi Le Corbuiser opredeli urbanizem kot urejanje prostora, a v nasprotju z Bardetom ga razume kot funkcionalno organizacijo prostora. Gre za urejanje različnih mest, lokacij. Le-ta konglomerat pa naj bi zagotavljal kolektivni kot individualni razvoj čustvenega, duhovnega in materialnega sveta. Le Corbuiser poudari, da pravila neutemeljenega esteticizma ne smejo biti ekskluzivna domena urbanizma. Na drugi strani pa imamo drugačno, »bolj skrajno« definicijo urbanizma kot umetnosti, v okrilju katere imamo avtorja Camilla Sitteja. On zagovarja prepričanje, da mora mesto omogočiti ljudem, da se bodo počutili varne in da bodo srečni. Ravno tu je razlog, da izgradnja ne bi smela biti samo stvar tehnike, ampak umetnosti v smislu perfekcionizma. Povzamemo lahko, da Sitte na neki način definira urbanizem kot umetniško oblikovanje mest (Gantar 1984, 12–13).

Na tej točki bi omenila še razliko med anglosaško in evropsko kontinentalno rabo pojma urbanizem. Slednja ga definira bolj kot znanost, umetnost, dejavnost urejanja (mestnega) prostora. Medtem ko pa anglosaška razlaga doda sociološko noto, ki je bila najbolj jasno opredeljena s strani začetnikov »klasične« urbane sociologije Louisa Wirtha. Le-ta je urbanost⁴ označil kot način življenja (Gantar 1984, 13–14).

⁴ Wirtov pojem "urbanism" je potrebno prevajati kot urbanost in ne kot urbanizem v kontinentalnem pomenu besede (Gantar 1984, 13).

Namreč mesto s svojo velikostjo, gostoto, heterogenostjo producira določene komunikacijske kanale, kulturne forme, skratka utrinke življenja in le-to vnese v definicijo urbanizma socialno formo (Gantar 1984, 12–15).

Vidimo lahko, da so si definicije zelo podobne, se prekrivajo, a vendar je vsaka dodala en nov zorni kot »opazovanja« urbanizma. Menim, da je esencialno za bolj koherentno razumevanje upoštevati, vzeti v obzir to raznolikost oziroma te različne koncepte, ki so jih vpeljali avtorji, ter urbanizem analizirati kot večplasten pojem, kar se je pokazalo že z različnimi definicijami avtorjev. Seveda pa imajo le-te skupno »rdečo nit«, ki pa se nanaša na to, da se pojem urbanizem nanaša na urejanje, prenovu, razvoj mest in je po svoji namembnosti kompleksna disciplina.

4.1 Urbanizem kot odgovor na probleme v mestu

Pojavnost modernega urbanizma sega v začetek 20. stoletja⁵. Nastal je kot odgovor na probleme modernega mesta, ki segajo na področje nekontrolirane rasti, slabih higienskih pogojev, pojava slumov, stanovanjskega primanjkljaja, socialnih problemov itn. Urbanizem naj bi bil način obvladovanja teh problemov, ki so bolj politične ter družbenoekonomske narave in kot taki na neki način niso domena arhitekture oziroma niso razrešljivi znotraj njenega okrilja. Se pravi, da je urbanizem nov instrument v rokah arhitektov in pomeni preusmeritev fokusa od gradnje k ekonomskim, socialnim vprašanjem življenja v mestu. S tem je arhitekt stopil tudi v sfero takoimenovanih posledic njegovega dela (Vodopivec 1987, 22)..

⁵ Predlog s strani Bulletin de la Societe geographique de Neufchâtel je, da se začetek označi letnico 1910 in, da se je začel brez definicije. Govorimo o arhitekturi urbanizma oziroma urbanizmu arhitekture, katerega fokus je bil apriori v notranja mesta. Kasneje pa ga je način življenja (preraščanje vaškega k mestnemu) obrnil bolj navzven (Tepina 1996, 15).

Gre za še večje zavedanje, da ima arhitektura velike/številne implikacije na družbo in da je potreba po previdni, skrbni intervenciji v prostor velika ter esencialnega pomena (Vodopivec 1987, 22). Jasno postane, da je potrebno ne le gledati na estetiko, željo po zgradbah, ampak je potrebno upoštevati tudi družbenoekonomske razmere, dogajanje v družbi ter tendence, ki jih le-ta nakazuje, in navsezadnje tudi, kakšen je duh v družbi, kakšna ideologija, kdo ima moč (kakšna je njena distribucija). Urbanizem kot tak ima pod svojim okriljem široko paleto metod, tehnik. Od eksaktnih metod, kvantitativnih pokazateljev in podobnih znanstvenih instrumentarijev (štetje prometa, računanje optimalnih gostot itd.). Na ta način si je prodobil status sodobne znanosti, urbanist pa pristojnosti kot katerikoli drugi tehnični strokovnjak. Dandanes je urbanizem edina avtoriteta pri načrtovanju, urejanju mesta (Vodopivec 1987, 23).

4.2 Konstrukt znanstvenega urbanizma

Seciranje začetnih stopenj evolucije urbanizma nam pomaga razumeti – doumeti nadaljnja dogajanja. Razlog nastanka embrionalnega stanja urbanizma se najenostavneje razloži kot zavedanje in poskus reševanja problemov novo nastalega industrijskega mesta.

Razvoj urbanizma lahko strnemo oziroma pojmuje kot »socialni program«. Le-ta »skriva« idejo, ki jo lahko razložimo na naslednji način. Referiranje na stavbarstvo pomeni, da ga postavimo pod okrilje domene umetnosti oblikovanja mesta in v zadnji četrtini 19. stoletja se zgodi preobrat in to področje preide oziroma se preimenuje v urbanistično planiranje (pomen organizacije prostora). Pomeni, da se urbanizem »izvije« kriteriju estetike, ki ga doprinaša stavbarstvo in »postavi« v ospredje domeno že omenjenega urbanističnega planiranja, katerega določa kriterij »socialne uporabnosti«. To je začetek poti konstituiranja znanstvenega urbanizma, h kateremu je pripomoglo kar nekaj dejavnikov (Gantar 1984, 71–73):

1. Razcep na arhitekturo in gradbeništvo, prva je pojmovana kot umetnost in drugi kot »inženirska umetnost«. Zasenčitev arhitekture s strani gradbeništva – inženirjev se zgodi v drugi polovici 19. stoletja, ko arhitektura kot »umetnost oblikovanja mest« ni zmožna slediti kriteriju uporabnosti. Torej prezidavam v tedanjih mestih, katerih namen je bil reševanje »socialnih problemov«. V tem obdobju so se namreč gradila t. i. »delavska naselja«, kjer se je zabrisal pomen estetike in konsekventno s tem pomen arhitekture, v ospredje je prišla cenenost ter »socialna uporabnost«. Nadalje implicirajo novi materiali, železne konstrukcije prosperiranje gradbenika – inženirja in zmanjšanje vloge arhitekta (umetnika);
2. Na teorijo urejanja prostora vplivajo še druge znanosti in tehnike;
3. Gre za prehod v novo stoletje, ki ga zaznamujejo urbanistični koncepti in urbanistična gibanja (Gantar 1984, 71–73).

Urbanizem kot znanost – teorija o »urejanju naselij« se pojavi v prvem desetletju 20. stoletja in temelji na dveh idejah:

1. Pred posegom v mesto je potrebna podrobna analiza obstoječega stanja v mestu;
2. Analiza ni več stvar inženirjev ali arhitektov, ampak strokovnjakov, znanstvenikov, tj. geografov, higienikov, sociologov (Gantar 1984, 76).

Pomemben delež je h konstituiranju urbanizma kot znanosti prispeval Patrick Geddes, ki je zahteval ne samo »teoretsko pojasnjevanje«, ampak tudi »empirično raziskovanje« (sociološke ankete, statistične grafikone, torej empirični prikaz in analiza stanja za potrebe planiranja). Na podlagi tega pridemo do mita o znanosti, ki preferira na objektivne, nevtralne analize urbanih naselij in njihovega planiranja, kjer naj bi bilo izključeno vprašanje interesov. Planiranje se pojmuje kot proces, ki je usmerjen v nenehno reguliranje mest in s tem se »izgubi« model idealnih mest (Gantar 1984, 76–77).

4.3 Kaj generira krizo urbanizma?

S tem razdelkom želim opozoriti oziroma izpostaviti vprašanje o tem, ali urbanizem danes »zdrži« definicije, ki so bile opisane zgoraj. Moj odgovor je ne povsem, ki bi ga podprla s tem, da se je urbanizem v valom sprememb, katerih generator je družba, znašel v krizi.

Namreč urbanizem se je pojavil kot odgovor na probleme v mestih. Družba, hiter razvoj, spremembe načina življenja vrednot, norm pa so povzročile nove težave. Priča smo nestalnosti, nestabilnosti v ekonomiji, na trgu. Le-ta v veliki meri določa stvari, in sicer tisto, kar je uporabno, dobro. Konsekventno s tem pa se spreminja tudi družba, saj vse bolj postaja tržna družba. Življenja ljudi v vse večji meri temeljijo, so določena s pretokom informacij, samoorganizacijo ter tržno učinkovitostjo. Javne ustanove vse bolj pojmujejo kot zunanje agente uravnavanja. Mesta, kot ena izmed struktur civilizacije, so vse bolj »otežena« s tem novim, hitrim razvojem (Kwinter v Čerpes in Dešman 2007, 298). Na neki način lahko »kolaps« urbanizma pripisujemo hitrim invencijam, implementacijam raznolikih politik, programov v velikem obsegu, merilu. Optimistična, zloglasna napoved modernizma o spremembi kvantitete v kvaliteto ni uspela. Nekako izgubil se je koncept mesta oziroma je zelo popačen, raztegnjen (Koolhaas v Jencks in Kropf 1997, 305 - 306).

4.4 O mestih in urbanizmu na Slovenskem

Dosedanje pisanje, če se lahko tako izrazim, seciranje arhitekture in urbanizma je bilo skoncentrirano bolj na razjasnjevanje obeh pojmov in z njima povezanih konceptov. Na tej točki pa želim stopiti še korak dlje, in sicer spregovoriti o mestih ter urbanizmu na Slovenskem. Se pravi, kakšni so bili pogoji oziroma dejavniki, kako se je vse razvijalo itn.

Paralelno s tem dejansko tudi ne moremo govoriti o neobstoju mest, njihove zgodovine ter njihovih reperkusij za sodobno zidavo na Slovenskem (Rotar 1985, 37). Na neki način lahko govorimo o geografski konstelaciji. Le-ta ima v eri industrializacije, ki je generirala vzpostavitev komunikacijskega omrežja, impulz naravne konfiguracije zemljišča. Govorimo o koagulaciji absolutne in relativne vrednosti naselij in ne toliko o nastanku novih. Seveda se s tem ne zanika obstoj mest na Slovenskem, kjer so stavbni fond, parcelacija, ulično omrežje podedovani iz preteklih er, a vendar govorimo o spremembi vrednosti teh urbanih elementov, ki pa je oziroma opozarja na modernost. Mesta, ki so »sad« preteklih er, niso bila postavljena kot kulturni spomenik, turistična zanimivost. In ravno zaradi tega govorimo o teh elementih kot integralnih delih moderne arhitekture ter urbanističnih koncepcij. Konsekventno lahko postavimo zgodovino spomeniškega varstva s tega področja v korolarij moderne arhitekture in urbanizma (Rotar 1985, 37–38).

Temelji urbanizma so bili postavljeni med obema vojnoma, in sicer s strani slovenskih arhitektov (ki so seveda takrat delovali). Nekako lahko govorimo o treh ustanoviteljih slovenske arhitekture in urbanizma, ki so bili Jager, Plečnik in Fabiani.

Prostor njihovega porekla je bil tedaj bolj kot pozneje stičišče srečevanja in oplajanja treh velikih evropskih kultur: romanske, germanske in slovanske. V času, ko se je začel porajati moderni urbanizem, sta se tu srečevala v svojstvenih pojavnih oblikah mediteranski in kontinentalni element arhitekture, se tu oplajala med seboj, se združevala v zavesti njenih osebnosti in se z njihovo mislijo in delom širila v sfero urbanizma (Tepina 1996, 32).

Fabiani je bil med najbolj nadarjenimi urbanisti Avstro–Ogrske. Med njegova dela sodi regulacijski načrt Ljubljane s prvo krožno »obvoznico«. Poleg tega pa je izdelal načrte za Vipavo, manjše kraje na Goriškem, Ajdovščino (opustošeni od 1. svetovne vojne). Fabiani spada tudi med ene izmed začetnikov regionalnega načrtovanja. Implikacije Jagerja pri nas so bile manjše, namreč deloval je predvsem v ZDA. Bil je soavtor Slovenskega trga v Ljubljani (Pogačnik 1999, 42).

Medtem ko je Plečnik na področju urbanizma deloval kot načrtovalec mestnih mikroambientov (drugače je bil predvsem arhitekt – oblikovalec). V opus urbanističnih stvaritev pa sodijo Vegova ulica s Križankami, Tromostovje, Žale, tržnice, Čevljarski most. Plečnik je bil v urbanističnih zasnovah blizu baročnim, renesančnim, se pravi klasičnim vzorcem in je šel stran od funkcionalističnih načel. Nadalje Vurnik je v primerjavi s Plečnikom večji poudarek dajal funkcionalno–tehničnim in socialnim vidikom urbanizma. Pred 2. svetovno vojno in po njej pa imamo Eda Ravnikarja, Eda Mihevca in številne druge. Edo Ravnikar je bil na začetku na strani funkcionalizma, a so bile njegove kasnejše tendence v odstiranju novih organskih in rastočih kompozicij. Sedlar pa je bil zagovornik interdisciplinarnega pristopa v urbanizmu (Pogačnik 1999, 42–43).

4.4.1 Opus vplivnih ideologij

Na začetku želim izpostaviti pomembne, vladajoče ideje, prepričanja, mišljenja, ki so delno prenešena iz preteklih er in spremenjene v smeri potreb obstoječega časa in prostora. Menim, da je to izredno pomembno, saj je vladajoča ideologija pomemben element v družbi, ki je imela in ima skupaj še z drugimi faktorji pomembne implikacije na arhitekturo. Zdi se mi pomembno izpostaviti to, da se bom časovno skoncentrirala na 19. in 20. stoletje, saj je moje proučevano obdobje znotraj le–tega.

Znantne implikacije so bile sprožene s strani francoske revolucije in razsvetljenstva iz 18. stoletja, ki so segale tudi naprej v naslednje stoletje. Poudarjanje oziroma zavlada pomembnosti razuma je konsekvntno vpeljala racionalnost ter željo po napredku. Industrializacija je odraz napovedi revolucionarjev in racionalistov, ki pa je inherentno povezana z ekonomskimi, socialnimi, kulturnimi, družbeno–političnimi razmerami. Le–te pa so izredno spremenjene z razsvetljenstvom in s francosko revolucijo. Posledica industrializacije je deagrarizacija, ki sproži migracije. Priča smo socialnemu prestrukturiranju. Namreč industrija, ki je razširjena na obrobje mest s priseljenci s podeželja, razbije mirni tok rasti iz predindustrijskega časa (Koželj in Capuder 1990, 61).

Prostor postaja kaotičen, širijo se špekulacije zaradi neobvladljive rasti mest. Glavna elementa postaneta hitrost, ekonomičnost (Koželj in Capuder 1990, 61). Na Slovenijo in njen razvoj pa je imela velik vpliv »saga« dogajanja (političnega, socialnega, ekonomskega), ko je bila znotraj Jugoslavije, kar bo opisano v naslednjem poglavju.

5 DOGAJANJE V SLOVENIJI V 60– IN 70-IH

To poglavje bo vključevalo dogajanja, razmere na področju gospodarstva, družbe, ki so jih generirale hitre, korenite spremembe v 60–ih in 70–ih. Zadnji del, ki bo namenjen študentskim gibanjem na naših tleh in angažmaju arhitektov, je namreč zelo povezan s samimi tedanjimi razmerami, valom dogodkov. Na neki način je bilo njihovo delovanje odgovor, reakcija na tedanje razmere.

Obdobje začetka 60–ih, konkretno leto 1961 je v Sloveniji prineslo upad proizvodnje na številnih področjih (kmetijstvo, promet, industrija, gradbeništvo). To je generiralo zmanjšanje zaposlenih kot tudi izvoz. Da bi se situacija izboljšala, popravila, so se za spremembe zavzeli slovenski politiki, in sicer so bila prizadevanja v smeri decentralizacije. Tenedenca je bila vse večje upoštevanje ekonomskih zakonitosti in razvoj resničnega samoupravljanja. Onemogočenje tega je povzročila premočna struja Aleksandra Rankovića, ki je zagovarjala centralistično upravljanje družbe vzporedno z močno zvezo komunistov ter represivnim aparatom (Prunk 2002, 167–168). Situacija se je kaj kmalu začela zaostrovati in pokazala se je kriza socialističnega sistema, predvsem oziroma najprej v zaostrenih mednacionalnih odnosih. Naj na tej točki samo omenim, da je sam socializem vplival na pojav podurbanizacije. Le–ta se je kazala v številu prebivalstva v mestih ter številom zaposlenih v sekundarnih in terciarnih dejavnostih. Gre za »porušeno logiko«, ki je v tem primeru ta, da naj bi sorazmerno z zaposlitvami v mestu naraščalo tudi prebivalstvo v njem (Verlič Christentsen 1999, 98).

Leta 1963 se izoblikuje nova jugoslovanska ustava. Samoupravljanje je bilo uzakonjeno na vseh družbenih segmentih in občine so dobile večje pristojnosti. Nadalje so se spremenile tudi politične razmere, ki so se kazale tudi v tem, da se je leta 1964 zgodila prepoved izhajanja Perspektiv. V tem času se je pokazalo, da ima izobrazba, spodbujanje k izobraženemu kadru velik pomen, saj je do leta 1965 bilo v delovanju 123 samostojnih znanstvenih inštitutov, zavodov. Le-ta so zaposlovala preko 1300 raziskovalcev, tehničnih sodelavcev, ki so imeli visoko izobrazbo. Uspehi naših strokovnjakov pa so segali tudi preko meja naše države. Razvoj, napredek je bil znaten tudi na drugih področjih, kot sta šport, kulturno ustvarjanje itn (Prunk 2002, 166–169).

Leto 1966 je bilo v znamenju uresničevanja gospodarske reforme, katere koncept je bil že leto prej utemeljen s strani Edvarda Kardelja in katere tendenca je bila gospodarska rentabilnost, mednarodna konkurenčnost, večja decentralizacija. Temeljni pri oblikovanju gospodarske reforme pa so bili mednarodni razvoji (Benson 2004, 103). Temu je sledil vzpon politika Staneta Kavčiča z liberalnimi gospodarskimi nazori. Kavčič in njegov krog ljudi so zagovarjali enostrankarski socialistični sistem in samostojni ekonomski razvoj republik. Tendencia, vizija slovenskega gospodarstva je bila fokus na izvoz, vrhunsko tehnologijo, turizem, bančništvo. Vzporedno s tem je dejansko tudi rasel življenjski standard. Slovenija je kulturno, duhovno zaživela, lažje je bilo prestopati meje in zgodi se tudi izboljšanje plač visoko kvalificiranim. Približevanje 70-im pa je botrovalo nastajanju alternativnih kultur. Pojavil se je neoavantgardizem, ki je bil močno kritiziran, v svetu je bil val študentskih nemirov, pri nas so se zaradi reforme pojavile neugodne socialne posledice, ki so botrovale valu protestov s strani ljubljanskih študentov (Prunk 2002, 170–172).

6 O ŠTUDENSKIH GIBANJIH

S tem razdelkom prehajam na analitični del svoje diplomske naloge. Dejansko to, kar bo reprezentiralo moje glavno sporočilo. Najprej bom na splošno orisala študentska gibanja, vzroke, kakšna je bila situacija v Sloveniji.

Sledil ji bo del o tem, kakšen je bil angažma protagonistov s Fakultete za arhitekturo, njihove vizije, pogledi, akcije, udejstvovanja, ki so bila razkrita na podlagi opravljenih intervjujev.

6.1 Študentsko gibanje v eri šestdesetih let

Študentje kot neka svoja posebna formirana družbena skupina nosijo posebne vloge in interese, iz katerih pa izhajajo oziroma kar predstavlja korenine študentskega gibanja. Sam fenomen masovnega študentskega gibanja je presenetil tako politike kot raziskovalce. Razlog, da je do gibanj sploh prišlo, leži v neposrednem izobraževalnem procesu in položaju študenta v njem. Svoje implikacije so imeli problemi globalnih družb oziroma elementi, ki so razlog konfliktov (Baškovič in drugi 1982, XIV). Kopičenje tenzij in nereševanje problemov je pripeljalo družbo do stadija eksplozivnih študentskih revoltov. K temu so seveda pripomogla tudi svetovna dogajanja, kot so neustavljiva tekma v oboroževanju, vietnamska vojna, nerešeni kompleks nerazvitega sveta, intervencija v Češkoslovaški itn (Repe 2003, 94).

Značilnost študentskega gibanja v šestdesetih je njegova svetovna razsežnost in relativno osamosvojena formalna podoba. Forme, v katerih se študentska gibanja pojavljajo, lahko označimo s »krizo vrednot«, »kontrakulturo«, »generacijskim spopadom«, seksualno revolucijo, antiavtoritarizmom, rock glasbo, komunalnim gibanjem in kažejo na to, da celotna skoncentriranost ni bila samo na študentskih, stanovanjskih »težavah«, ampak gre za večje razsežnosti in tendenco iskanja novega družbenega življenja (Baškovič 1982, XV). Mislim, da je kar dovolj očitno, da gre za jasno nasprotovanje, odklonskost obstoječemu stanju in iskanje rešitve v novih formah življenja. O študentskem gibanju lahko govorimo kot o socialnem in ne političnem. Gre za rušenje utrjenih socialnih razmerij, kulture, nazorov. Paralelo ga lahko povežemo s sorodnimi pojavi »nova senzibilnost«, rasni in etični nemiri, mirovna gibanja (Baškovič in drugi 1982, XX–XXI).

Vloga študentskega gibanja postane bolj definirana oziroma na neki način bolj jasna v obdobju izteka (gledano v okviru celotnega loka). Na tej točki pa je zaznati tudi pojavnost trditev o študentskem gibanju, »ki ga postavljajo za »detonator« družbenih napetosti in obnavljanja revolucionarnega gibanja v družbi« (Baškovič in drugi 1982, XXI).

Lok gibanja razvoja študentskih gibanj lahko povzamemo oziroma strnemo v tri faze, in sicer:

1. prva faza – mobilizacijska faza, ki se nanaša na univerzo, in sicer široko kritiko le-te (proti njeni tradicionalni podobi) ter vsebuje reformne ideje;
2. druga faza – gre za fazo spolitiziranja gibanja, s čimer referiramo na to, da združimo utemeljevanje nastopov, in sicer stanovanjske interese z družbenimi potencami;
3. tretja faza – zadnja faza gibanja, njegov iztek (Baškovič in drugi 1982, XXIII–XXVI).

Konglomerat vzrokov za študentska gibanja:

1. vse večje regionalne in socialne razlike, nastale z neenakim ekonomskim razvojem;
2. šolstvo kot glavni kondenzator družbenih protislovij;
3. gospodarska reforma;
4. decentralizacija političnega odločanja ni ekvivalent demokratizaciji;
5. socialna diferenciacija;
6. prevelika tradicionalnost na fakultetah, nustrezna rešitev potrebe po novih kadrih (Baškovič in drugi 1982, XXXIV–XXXVII).

6.2 Jugoslavija in študentsko gibanje

V Jugoslaviji (Beogradu) označuje pričetek študentskih demonstracij 3.– 4. junij 1968 (tu najbolj silovite). Egalitaristična nota je bila esencialna med zahtevami (Repe 2003, 99). Na tej točki se seveda poraja logično vprašanje o vzrokih demonstracij. Odgovore lahko iščemo v problemih globalne družbe, v katero je bila vpeta tudi Jugoslavija. Torej so vzroki v revščini, socialni neenakopravnosti, nedemokratičnih odnosih itn. V sami Jugoslaviji predstavljajo pereč problem tudi vse bolj očitne socialne razlike. Demonstracije so na neki način situacijo še poslabšale, saj se je vera v stabilno Jugoslavijo zamajala in priča smo pojavu ogroženosti. Te same demonstracije so prerasle oziroma je vzporedno ob njih prišlo do mednarodnih konfliktov. Prišlo je do razcepa interesov, razdvojitve, kar je konsekventno, da je Tito pozval k enotnosti in v nasprotnem primeru »obljubljal« čistke. Kljub temu pa so ga študentje podprli, kar pomeni tudi sklep, da so demonstracije na neki način krepile njegov položaj. Sam Tito je o študentskih demonstracijah dejal: »Glede na značaj, kakršnega so zavzele, so velik udarec prestižu naše države v tujini, kajti naša država je bila znana kot nekaj najbolj stabilnega, kot država, ki najpravilneje rešuje svoja notranja vprašanja in, ki ima ustrezno temu v zunanji politiki najpravilnejša stališča do reševanja kolonijalnih in raznih drugih problemov« (Repe 2003, 102). Znotraj politike pa je bila raznolikost pogledov na jugoslovanska študentska gibanja. Kljub temu pa so študentje opozarjali na lojalnost, ki so jo imeli do Tita in tudi vodstva. Opozarjali so na to, da so akcije navdane z njegovo revolucionarno mislijo in, da so simbol podpore njegovi borbi (imajo tendenco resničnega uveljavljanja samoupravljanja, izboljšanje položaja delavca v družbi itn) (Repe 2003, 102).

6.3 Študentsko gibanje v Sloveniji

Na našem ozemlju je bilo študentsko gibanje zgodnejše ter je imelo drugačen potek dogajanja kot drugje po Jugoslaviji. Začetek označuje ukinitvev revije Perspektive leta 1964.

Tendenca študentskega gibanja je bila podpora »zdravim silam« v obračun z »liberalno odklonskostjo«, kar je referiralo na »liberalno« usmerjenega predsednika slovenske vlade Staneta Kavčiča. S prizadevanjem za egalitarnost je bil cilj spodkopati gospodarske reforme. Demonstracije so reprezentirale le «žebelj v zloglasni levičarski krsti» (Repe 2003, 104). A vendar same zahteve niso segle preko raznih izjav, pisanja razglasov, razprav na sejah in bile so tudi precej nedorečene. Fokus je bil na zahtevi po posodobitvi izobraževalnega procesa, ureditvi socialnega položaja študenta ter reformi univerze (Repe 2003, 104). Obdobje konec šestdesetih ni bilo tako revolucionarno kot v primerjavi s Parizom, z Berlinom, Zagrebom. Spomladi, leta 1968, ni bilo uličnih demonstracij. V obdobju 1970–1971 je bilo očitno, da so postale stvari, zahteve bolj dorečene in priča smo bolj ostri kritiki družbenih razmer (prizadevanja za socialno enakost). Gibanje doseže vrh 14. 4. 1971 pred Filozofsko fakulteto. Najdaljša akcija, ki je trajala med 26. majem in 2. junijem, je bila zasedba Filozofske fakultete. Geslo je bilo «Naše gibanje je boj za socializem» (Repe 2003, 107).

Sama pojavnost ljubljanskega študentskega gibanja je povezana s konstelacijo elementov, v katero umeščamo politični, družbeno–ekonomski, politični segment ter protislovja v družbi. Iz tega so izšle tudi temeljne zahteve oziroma vodila za študentska gibanja, če jih povzamem, je na prvem mestu seveda »prenova« univerze, na neki način izhod iz vkalupljenosti tradicionalnega sistema. Vzrok so tudi globalne družbene razmere, ki so imele svoje implikacije. Ena izmed tendenc angažmaja je bilo tudi prizadevanje za zmanjšanje naraščajočih socialnih razlik (Baškovič in drugi 1982, XXXVIII–XL). Protislovje v socializmu pa ustvari relacija fizično – umsko delo. Namreč s tem se obnavlja element razredne strukturiranosti družbe, segregacije. Cilj pa je bil seveda preseči to (Stanič 1982, 119).

Obdobje med 1971–1972 je prineslo razcep študentskega gibanja na razne struje, predvsem levo radikalne, katerih obstoj je bil kratek čas. Gre za Gibanje 13. november, Alternativna univerza, skupina okrog študentskega lista Tribuna. Po letu 1973 pa imamo le še posamezne organizirane nastope (Repe 2003, 107–108).

Botrovali so jim različni povodi, eden izmed njih je bil npr. proti kmečki ohceti v Ljubljani, proti obisku iranskega šaha Reze Pahlavija v Jugoslaviji in Sloveniji. Leta 1974 pa gre za institucionalno preobrazbo z vključitvijo Skupnosti študentov v Zvezo socialistične mladine Slovenije (Repe 2003, 107–108).

7 ANGAŽMA PROTAGONISTOV FAKULTETE ZA ARHITEKTURO

Primerjava načina življenja in študija študentov arhitekture danes in pa pred nekaj desetletji bi nam podala nemara še celo večje razsežnosti razlik, kot si jih lahko predstavljamo oziroma v tem trenutku zamislimo. Res je, da govorimo o drugem času in prostoru, valu tokov, ki so zaznamovali življenje (orisani so bili v prejšnjih poglavjih), a vendar govorimo res o velikem nasprotju v primerjavi z načinom življenja, študija dandanes. Dimenzija raznolikosti se je pokazala v tolikšni meri, da je na neki način dejansko postala moja gonilna sila pri samem raziskovanju študentskega življenja arhitektov v obdobju poznih šestdesetih in zgodnjih sedemdesetih. Rezultat je bil zavidljiv, zgodbe individuumov fascinantne in »zgodovinska zakladnica« znatno bogatejša. In v nadaljevanju želim predstaviti te pomembne izsledke iz življenja protagonistov fakultete za arhitekturo, ki so bili pridobljeni z opravljenimi intervjuji. Želim samo še opozoriti na to, da imena intervjuvancev ne bodo navedena, ker je šlo za nestandardizirane intervjuje ter gre bolj za vsebino kot pa konkretna imena.

Vsak individuum je zgodba zase. Fragmenti, ki naredijo konstrukt posameznika, so stvar stičišča in diverzifikacije od drugega. Arhitekti, ki so bili domena mojega raziskovanja, so mi z obujanjem dogodkov/dogajanja omogočili sestaviti teren, na katerem se je odvijala njihova zgodba, pri kateri sem spoznala, da se njihovi zorni koti, angažiranja na določeni sekvenci stikajo in na drugi spet odmikajo. Vsak podatek, informacija ti daje uvid, te potisne korak naprej, h koherentnejšemu razumevanju takratnega toka življenja, prevladujoči miselnosti in te vzporedno pripelje do spoznanja kakšen preobrat, napredek (vprašanje pozitivne in negativne konotacije) je prineslo novo desetletje, tisočletje. Menim pa, da gre glavnina doprinosa še mnogo dlje.

Obuditi nekaj, kar je bilo nekoč tako živo, vidno, slišano in zapečatiti ter ohraniti to na podlagi pogovorov z akterji tedanje dobe v spisani obliki, daje nov čar ter večjo potencialno vrednost ohranitve zadev, ki jih je zgodovina pisala v šestdesetih in sedemdesetih.

7.1 Doživljanje obdobja zgodnjih šestdesetih in poznih sedemdesetih

Čas konec šestdesetih in zgodnjih sedemdesetih, ki je bil zaznamovan z ekonomsko, politično neenakostjo, vprašanjem narodnih manjšin, s svetovno krizo pred vrati. Na kratko gre za ero burnega vala dogajanja in arhitekti, ki so v tem obdobju študirali, so ga na svoj način doživljali. Intervjuvanec A opozori na velike kulturološke premike. In sicer od glasbe, gibanje Flower power itn. Le-to je potem vplivalo na bolj sproščen odnos do življenja. Ta tako imenovana revolt muzika se najprej pojavi v Angliji in se kasneje razširi po svetu. Omenjena glasba je pomenila pobeg iz resničnosti tega nižjega sloja. A vendar je res situacija v družbi tako slaba, kaotična oziroma so res življenjske razmere tako zaostrene? Intervjuvanec A pravi:

Prezemanje glasbe (Beatlov) tako pri nas kot tudi drugod bolj neka mimikrija, saj našim študentom nikoli ni šlo tako slabo kot tistim v Angliji. To je bila bolj neka modna muha, pri nas modna muha, pri Angležih pa stvar potrebe, hkrati pa smo se s tem tudi identificirali. V bistvu je bil to revolt proti starim normam in niti ne revolt proti slabemu socialnemu stanju, saj tega pri nas niti nismo občutili kot slabega. Tudi če bi eventualno bilo slabo, je tu enostavno šlo bolj za tisto mladostno uporništvu, ki želi svet zgraditi na svojih normah (glej Prilogo A).

Nadaljuje, da se je na neki način tisto, kar je bilo pri vsakem individuumu drugače, tu pri nas spojilo v gibanje, ki je kasneje vodilo do širšega študentskega gibanja. Kot pravi sam, so pod okriljem profesorja Ravnikarja prvi ujeli ta veter. Intervjuvanec A je profesorja opisal kot skeptičnega intelektualca, ki ni pristajal na norme in je rad eksperimentiral. Da je res dopuščal možnosti in ni bil ozko usmerjen, kaže tudi dogodek, ko se je leta 1968 sprl s svojimi asistenti in ostal brez njih ter je Intervjuvanec A postal provizoren asistent, kljub temu, da je bil v 3. letniku. Sam je svoje obdobje takrat opisal kot čas, ko je bil v hipijevski sceni, brez spoštovanja do hierarhije (glej Prilogo A).

V skupini je imel še dva pomembna študenta, Nedo Holec (takrat Ravnikarjeva asistentka), ki je prinašala vso literaturo, ter Audiča Kolja, ki je šel na podiplomski študij v Pariz in na ta način od tam prinašal sveže ideje. Skupaj so na neki način skreirali svobodno študentsko katedro z vsakodnevnimi okroglimi mizami, kjer so vabili razumnike, akterje na političnem in kulturnem področju (Stane Saksida, dr. Mišo Jezernik). Ob koncu okroglih miz so izdajali tudi biltene, kjer je bilo vse obravnavano tudi zapisano. Iz tega nastane potem tudi soba 25 (glej Prilogo A). Medtem ko na drugi strani intervjuvanec B tudi zaznava leto 1968 kot zelo revolucionarno, kar pa je konsekvantno vplivalo na njihovo percepcijo arhitekture. Namreč zelo je bil prisoten ta socialni aspekt. Zanimivo se mi zdi dejstvo, da so imeli željo po ne samo strogem znanju arhitekture, ampak so v svoje kroge (k Arhitektovemu biltenu – časopis, ki so ga prevezeli skupaj s študenti, in sicer s Kobetom, z Gabrijelčičem in s Koželjem) povabili tudi tiste, ki niso študirali arhitekture. Kot na primer dr. Pavla Gantarja, ki se je zanimal za urbano sociologijo, Ovseca kot etnologa itn. Intervjuvanec B pravi, da so se velikokrat poslužili branja socioloških, družboslovnih knjig (glej Prilogo B). Pravi, da je v Sloveniji vladala takšna politična klima, ki ti je vzbujala energijo, moč, da se lahko nekaj spremeni. Situacija je drugačna kot dandanes. Namreč pravi, da »je danes med mladimi neka taka nemija, občutek nemoči, brezperspektivnosti. Hočem reči, da takrat je bilo pravo nasprotje. Se nam je zdelo, da je pravzaprav ves svet naš, in da gre ta svet res na boljše, smo verjeli. To je bila ena vera, ki se mi zdi, ni bila specifična samo v tem delu sveta oz. samo za našo grupo, ampak je bila kar specifična za vsa študentska gibanja takrat« (glej Prilogo B). Medtem ko intervjuvanec D gleda na situacijo z večje distance, saj pravi, da vsaka stvar, dogodki vplivajo in glede na to se potem kreirajo različni odzivi (glej Prilogo Č). Podobno razmišlja oziroma se spominja te ere tudi intervjuvanec C, ki pravi, da so živeli duh tega časa. Pravi, da je bilo dogajanje zelo razgibano, veliko aktivizma, ki pa se je »sprožil« spontano (glej Prilogo C).

7.2 Akcije

Ko govorimo o arhitektih že zgoraj omenjenega obdobja, ne moremo mimo akcij, ki predstavljajo pomemben fragment tedanjega časa.

So pokazatelj aktivnosti, drugačnosti obdobja (v primerjavi z danes), a vendar zanimivega in razgibanega. Namreč sami so se bolj kot z reformo študijskega procesa ukvarjali s problematizacijo arhitekture in vloge arhitekta. Intervjuvanec C je v svojem pripovedovanju o akcijah pričaral vzdušje skoraj dejanskega dogajanja in empatije ter doživljanje vsega opisanega sploh ni bilo težko. Spomin je kljub malce zamegljenosti še zelo živ in njegov vpogled nazaj ga je navdajal z očitnim entuziazmom. Živel je duh tistega časa in vso dogajanje doživljal z aktivno participacijo (glej prilogo C). Domišljija, kreativnost ni poznala meja in s tem se je zarisovala razgibanost ter pomembnost tistega časa. Stvari, ki so jih takrat počeli, bi bile ob poskusu transformacije v današnji čas nepojmljive in neizvedljive, bizarne, a takrat so nosile velik pomen. Mogoče je bil to en način izražanja tegobe, nezadovoljstva, impresije in navdihov, ki se danes seveda zaradi spremenjene situacije organiziranosti družbe, toka življenja kaže na drugačen način. Zelo jasno se spominja barvanja Fabianieve ograje pri frančiškanski cerkvi, druga takšna, ki se je spominja, je pa bila prelepljenje vodnjaka v smislu njihove stroke (glej Prilogo C). Medtem ko je intervjuvanec D vso zadevo opazoval bolj od strani, od daleč. Kot sam pravi: «V akcijah aktivno nisem bil udeležen. To je bilo v zraku, dogajalo se je okoli mene» (glej Prilogo Č). Bariero oziroma kot »krivca« je izpostavil svojo starost (od generacije, ki je bila angažirana v teh akcijah, je bil nekaj let starejši) ter sam pravi, da bi morda lahko paralelo naredil tudi s svojim značajem (glej Prilogo Č). Medtem ko se intervjuvanec A in intervjuvanec B dodobra spominjata akcij in njihove pomembnosti. Slednji pravi, da jih je doživljal »s polnim srcem« in, da na njih gleda kot na vsako »fešto« (glej Prilogo B). Pravi, da akcije niso ostale neopažene in so dejansko s tem opozorili na stvari. Res pa je, da je v njih živel občutek, da se stvari ne delajo v prazno, ampak je dejansko možno doseči učinek v družbi (glej Prilogo B). Intervjuvanec A se spominja sekanja dreves na Vegovi, nadalje velja za zelo močno akcijo akcija Univerze v Ljubljani in v Mariboru (kje naj bo lociran ta »kampus«). Akcijo v Mariboru je vodil kar sam. Združil je mariborske in ljubljanske študente ter razumnike s podobnim mišljenjem. Z njihove strani so bili napisani eseji, ki so bili izdani v knjigi Razvoj Univerze v Mariboru. Končni rezultat je bil, da je Maribor sprejel koncept mestne Univerze. Intervjuvanec A pravi, da so pogosto tudi provocirali z razlogom (za reagiranje sistema) in potem so igrali vloge žrtev (glej Prilogo A).

Tako so se prebili v medijski prostor, ki je bil dokaj zaprt. Saj kot žrtev dobiš platformo, da javno nekaj poveš (glej Prilogo A). Nadalje se intervjuvanec A spominja akcije pri palači. Le – ta je imela spredaj rimski mozaik – »čebelice«. Sami so ga zasedli in dali v klet po tem, ko je bil uničen s kompresorjem. Ampak to še ni bilo vse. Da dogajanje postane še bolj pestro poskrbi nekdo med njimi, ki je imel brata v Stockholmu in je ta predal novice televiziji. Le – ta je potem poročala o zgroženi švedski javnosti nad barbarskim početjem Slovenije do kulturne dediščine. Do njih sta potem prišli dve osebi in zahtevali, da ta mozaik vrnejo. Skupaj s profesorjem Bitencem so z njima odsegli dogovor, da ga vrnejo v kolikor se rekonstruira in razstavi. Nadalje se intervjuvanec A spominja tudi akcije, ko so hoteli posekati drevesa (topole, ker so propadali), iz česar pa so zopet naredili demonstracije in kraval. V »obzir« so namreč vzeli Plečnikov koncept, ki je bil, «da mora biti cesta označena z visokimi stebri, ki so topoli» (glej Prilogo A). Intervjuvanec A pravi, da lahko opiše to udejstvovanje še bolj individualno, ki pa je kasneje preraslo v celotno gibanje (vključila filozofska fakulteta in še nekatere druge) (glej Prilogo A). In ravno ta diverzifikacija gibanja, akcij je velika distinkcija v primerjavi z današnjimi študenti, njihovim načinom študija, angažiranja, ki mislim, da se bolj nagiba k pasivnosti kot pa aktivnosti.

7.3 Soba 25

Mislim, da ne samo kanček, ampak mnogo več žara v pripovedi je bilo zaznati, ko je intervjuvanec C govoril o sobi 25, ki je dala svoj pečat oziroma stigmo v tedanjem obdobju, saj je namreč sam bil protagonist oziroma eden od pobudnik celotne zadeve. V njej zagotovo ni manjkalo aktivizma in svoje ideje so izražali tudi v Arhitektovem biltenu. Njemu samemu je pisana beseda zelo veliko pomenila, saj kot sam pravi, da poleg biti arhitekt je pomembno, da si izobraženec in da dejansko imaš tudi malo večjo širino (glej prilogo C). Intervjuvanec D ni bil udeležen v tej sobi, ker je bila to mlajša generacija od njega, se mi pa zdi pomemben njegov zorni kot, ki je, da so v sobi 25 verjeli v to, kar so počeli, kar je celotni zadevi dalo velik pomen. Je pa bil Arhitektov bilten področje njegovega udejstvovanja.

S prizvokom kritičnosti potegne vzporednico s sedanjimi arhitekturnimi revijami, kjer je večinoma vidna samo slika, teksta skoraj ni, in ravno to je bila apriornost (pozitivnost) Arhitektovega biltena (glej Prilogo Č). Na tej točki bi izpostavila še to, da sta oba arhitekta, intervjuvanec D in intervjuvanec C, govorila o enakosti med tistimi, ki so sodelovali in bili vključeni v Arhitektov bilten, a vendar intervjuvanec C vseeno pove, da je bilo pomembno, da znaš pisati, ker drugače nekako nimaš mesta pri tem časopisu, kar intervjuvanec D omili z besedami, »da se tisti, ki ga pisanje ni zanimalo, v tem krogu niti ni družil« (glej Prilogo C in Prilogo Č). Tudi intervjuvanec B je sodeloval oziroma bil del sobe 25, a je bil 2 leti mlajši. Vendar jo označuje kot zanimiv fenomen. Znotraj sobe 25 se spominja raziskovanja alternativnih stvari, ene izmed njih so bile črne gradnje (glej Prilogo B). Intervjuvanec A izpostavi, da je imela soba 25 simbolni pomen, v njej ni bil samo en letnik, ampak je bilo kar nekaj generacij (podobno mislečih individuumov). Znotraj te sobe 25 so se »rodili« samoiniciativni projekti, eden izmed njih je bila akcija izrabe podstrešnih površin. Spominja se tudi benda (rokerji), ki je bil v okviru sobe 25. Pravi, da se je vse začelo pri »muziki« (glej Prilogo A).

7.4 Pogled akterjev na arhitekturo

Stičišči gledišč intervjuvanca C in intervjuvanca D se zgodi, ko pogovor steče o sami arhitekturi (urbanizmu), njenem položaju, mestu, ki ga je imela v družbi, njeni namembnosti. V tedanjem obdobju zasebni investitorji niso imeli tolikšne vloge oziroma niso bili prisotni, danes pa se stvari drastično spreminjajo (glej Prilogo C in Prilogo Č). Menim, da je to tudi na neki način upravičeno. Z vedno večjimi izumi, tehnologijami si naše življenje želimo »poenostaviti«, odpraviti bariere, ki jih predstavlja prostor, olajšati komunikacijo in s tem nastajajo diverzifikacije v prostoru, njegovem dojetanju ter nadalje tudi v celotnem funkcioniranju družbe. Situacijo, v kateri smo ujeti zelo dobro, opiše intervjuvanec D z naslednjimi besedami: »Takrat je bila recimo ta inspiracija dati ljudem nekakšno bivališče. Danes privatni investitor hoče čim več, na čim manjšem prostoru, s čim manj vložka iztržiti čim več« (glej Prilogo Č). Kar bi še omenila in je bilo povedano s strani intervjuvanca C, je to, da gre pri arhitekturi danes za drugačen fenomen.

Obdobja nazaj sta dejansko prevladovali sociologija in urbanizem – ukvarjalo se je s podstrešnimi stanovanji, črnimi gradnjami, kar danes dejansko ne predstavlja področje zanimanja (glej Prilogo C). S prisotnostjo urbanizma lahko govorimo o neki vrsti zakonodaje, zakonodaja pa konsekventno omejuje – še posebej tiste, ki imajo v svoji viziji velike načrte in ravno zato to področje danes izginja. Sama arhitektura je šla skozi faze (po intervjuvancu D) in sam status arhitekta se je transformiral od tega, da je pred vojno imel ta poklic nekakšen statusni simbol, ki je po njej izginil in danes je ponovno, morda ne v embrionalnem zametku oblikovanja, je pa spremenjen in domena spreminjanja (glej Prilogo Č). V tem razvoju/razvijanju arhitekture smo nekako prešli od stadija, ko je bila pomembna vsebina, do videnja in postavljanja kot prioritete obliko. Intervjuvanec B pravi, da je arhitektura nekoč povezovala različne stroke. Arhitektura je nosila odgovornost za eksistencialne probleme prostora. Pravi, da dandanes v arhitekturi manjka socialnih projektov, aspiracij (glej Prilogo B). Pogled intervjuvanca A na arhitekturo pa je v smislu, da njih ni zanimalo ustvarjanje nekega »artifakta«, objekta umetnosti, ampak so se nagibali k arhitekturi kot socialnem katalizatorju. Kot taka, ki ustvarja stike med ljudmi, povezave. Se pravi zanimala jih je arhitektura v družbenem kontekstu. Na neki način so bili cilji nad arhitekturo, le – ta pa je imela vlogo orodja za njihovo doseganje. Kot pravi intervjuvanec A, «zato dosti od teh kolegov iz sobe 25 ni nadaljevalo svoje strokovne poti v ustvarjanje arhitekture, ampak v ustvarjanje pogojev za ustvarjanje arhitekture» (glej priloga A).

7.5 Študentje danes in takrat

Svoja študentska leta sta oba (intervjuvanec D ter intervjuvanec C) občutila kot drugačna v primerjavi z današnjimi študenti arhitekture. Namreč v obdobju njunega študija je bil princip in način funkcioniranja celotnega sistema takšen, da je študentom ponujal večjo razsežnost svobode. Morda bi lahko celo rekla, opirajoč se na njuna pripovedovanja, da ti je bil ponujen, odprt maneverski prostor, kjer so se odvijala študentska dogajanja, študentska gibanja, delovanja, ki so bila njihova prioriteta, kakor tudi samoiniciativno pridobivanje izkušenj s področja svoje smeri in da je bila namembnost študija zgolj kot »formalna korektura« - formalni dosežek v njihovih življenjih.

Vendar pa je v tem spektru prostora dogajanja zaznati raznolikost pogledov na študente med obema akterjema (glej Priloga C in Priloga Č). Intervjuvanec C se s svojim stališčem bolj nagiba k temu, da načrtovanje vzporednic med študenti arhitekture njegove ere in sedanjimi ne vzdrži oziroma ne reflektira možnosti podrobnejše, dejanske komparacije med njimi, zaradi velikega razpona, »prepada«. Sam sebe kot študenta je videl kot predanega študiju in dejansko vse, kar je delal, je imelo v sebi odraz ter povezanost s tem, kar je študiral. Mislim, da vidi največji odmik v današnjih študentih v »nezmožnosti« (morda nezainteresiranosti, ni možnosti) tolikšnega angažiranja in združevanja šole ter tega, kar počnejo v preostanku časa (glej Prilogo C). V prid študentom, če se tako izrazim, pa se je intervjuvanec D postavil s stališčem, »da so ljudje takrat »zabluzili«, danes pa mladina zelo ve, kaj hoče in ta konkretnost se izraža tudi v njihovih eksplicitnih inspiracijah ter jasnosti svojih tendenc in vizij za prihodnost« (glej Prilogo Č). Intervjuvanec A pa opiše svojo generacijo kot velike idealiste, k čemer je pripomogel tudi sam čas. Mlade ljudi opiše kot iskalce kamna modrosti, ki bi jim pokazal oziroma jih naučil poštenja so sebe in do drugih. Danes lahko govorimo bolj kot o pristaših splošne ideologije, o individuumih s svojo ideologijo (svoje življenje maksimalno izkoristiti ter biti odgovoren le za svoje življenje). Intervjuvanec A poudari, da je bil njihov glaven motiv v življenju samožrtvovanje za splošno dobro. Na tej točki se jasno pokaže njihov idealizem. Ker je seveda težko iztrgati preteklost, jih še danes prežema občutek za splošni interes kot njihovo prvo dolžnost (glej Prilogo A).

S temi petimi podpoglavji sem želela zaobjeti glavne elemente, ki bi najbolj koherentno prikazali študij arhitektov, njihovo življenje, angažiranje. Hotela sem opozoriti na njihovo voljo, vero vase, v spremembe in drznost, ko je prišlo do (možnosti) aktivizma. Ukvarjali so se s stvarmi, ki danes ne veljajo za toliko pomembne oziroma kot pravijo sami, ne vzbudijo zanimanja, niso v interesu ljudi. Menim, da se lahko iz njihovih zgodb učimo. Naj bodo impulz za večjo predanost študiju, aktivacijo, seveda v kontekstu prilagajanja prostoru in času, v katerem živimo.

8 ZAKLJUČEK

Arhitektura in prostor sta kot čopič in platno v rokah slikarja. Tako kot se s čopičem lahko sprehajamo po platnu in ustvarjamo, tako tudi arhitektura pušča svoje sledi na takšen in drugačen način v prostoru. Menima, da se odgovor o tem, kaj slikarstvo in arhitekturo loči, skriva v minljivosti. Slika je in ostane. Kaže karakterne fragmente nekega obdobja v zgodovini oziroma umetnostne struje neke ere. Ali se bojimo, da bo izginila? Mislim, da ne. Stopnja, če lahko tako rečem, minljivosti arhitekture je večja. S tem referiram na to, da arhitektura v enem delu, kosu prostora »riše« in nato »zbriše« itn. To zgleda nekako tako, kot da bi slikar nekaj narisal na platno, potem pa bi isto platno prelepil ali pa prelil z belo barvo in ponovno nekaj narisal in tako v zaporedju ponavljal. Mislim, da ne bi imeli različnih smeri v tehnikah slikanja. To je ekstremen primer, s katerim želim opozoriti na pomembnost ohranjanja dediščine, arhitekturne zgodovine. Pomembno se je učiti, iti v korak s časom, a tudi spoštovati to, kar je element iz preteklosti in ga znati spretno uporabiti v kontekstu obstoječega prostora in časa.

V svoji diplomski nalogi sem orisala pomembne elemente arhitekture, izpostavila urbanizem kot nujen pojav, katerega tendenca je reševanje nastalih problemov v mestu. Opozorila sem na povezavo/navezavo arhitekture in družbe, kar se mi zdi zelo pomemben kontekst obravnave, saj sta soodvisni in medseboj povezani. Za bolj koherentno razumevanje vključenosti in angažmaja arhitektov sem izpostavila tudi vladajoče ideologije na Slovenskem ter tudi to, kakšna je bila situacija znotraj Jugoslavije. Se pravi zahteve časa, ki v veliki meri narekujejo klimo, odnose in način življenja v konkretni družbi. In seveda ima to tudi korelacijo z arhitekti, ki so delovali v tem času. Sam ta angažma arhitektov v poznih šestdesetih in zgodnjih sedemdesetih predstavlja analitični del diplomske naloge in nanjo se navezujejo tudi že uvodoma predstavljene oziroma zastavljena raziskovalna vprašanja. Družbeni angažma je narekoval sam duh časa. Tedanji čas in prostor je bil »nabit« z valom burnih dogajanj, ki so kar sama na neki način »klicala« po družbenem udejstvovanju. Seveda pa celotno težo ne moremo preleviti samo na duh časa.

Potreba po družbenem angažmaju se je razvila tudi s tem, da se opozori na nezadovoljstvo, tendenca po realizaciji sprememb in želja preprosto izživeti drugačnost. Poleg tega pa so tudi prišli različni vali sprememb iz tujine (raznolika, nova glasba), ki je »vabila« po angažmaju, saj je pomenila odmik od realnosti oziroma realnega sveta. Seveda pa ne moremo govoriti samo o implikacijah dogodkov iz tujine. Tudi pri nas se je zgodilo veliko sprememb v politiki, gospodarstvu, sami kulturi, kar so občutili tudi sami arhitekti. Sam angažma se je kazal tako v udeleževanju pri akcijah kot temelj (barvanje fabianove ograje, sekanje dreves itn), v različnih krožkih, kjer je bila pomembna pisana beseda, sobi 25, Arhitektovem biltenu. Včasih so preprosto samo ugovarjali, »izzivali«, da vidijo kaj lahko dosežejo in do aktivizma je prišlo tudi mnogokrat kar spontano. Sam angažma je pomenil izživetje sebe v smislu čutenja, zaznavanja časa. To je pomenilo oziroma generiralo to, da so bili protagonisti videni, slišani, kar je imelo tako pozitivno kot negativno konotacijo. Cilj je bil tudi preprosto pokazati, dokazati svoj prav. Involvirani arhitekti so pokazali, da so spremembe v družbi mogoče, verjeli so v to in niso kar padli v resignacijo in apatičnost, ki sta pogosta spremljevalca novodobnega sveta. In ravno ta vera vase, v svoja dejanja je prav gotovo botrovala k temu, da so bila njihova dejanja velika, pomembna in se ravno zato dandanes o njih govori, piše. Akcije so imele tudi svoj namen. In sicer sledenje arhitektu Jožetu Plečniku, profesorju Ravnikarju, ohranjanje kulturne dediščine, pojavnost v medijih ter vnos sprememb v družbo (intervjuvanec A pravi, da je arhitektura socialni katalizator).

Zaključila bi s tem, da so arhitekti vtisnili svojevrsten pečat v zgodovino, ki jo danes odstiram in poskušam v metaforičnem smislu »renovirati« v kontekstu obuditve. Z intervjuji sem želela postaviti, potisniti na površje tisto, kar je bilo prej pahnjeno in ovito v tančico pozabe. Odkriti fragmenti sestavljajo, kot koščki v mozaiku, celotno »fabulo«. Mogoče bi se kdo spraševal o namembnosti tega. Jaz bi se v odgovor nekako oklenila razmišljanja v smeri, da naj ti stvari, ki jih lahko odkriješ, prineseš na površje iz globine, ne pomenijo negotovost in shizofrenično razklanost, ampak naj oziroma lahko le v poglobljenem razmišljanju odkrijemo esencialnost celotne zadeve, dogodka/-ov. Namreč razumeti preteklost (v izogib ponavljanja napak/učiti se od nje) pomeni razumeti sedanost in konsekventno doumeti tudi to, kar se kažejo kot embrionalni zametki prihodnosti.

9 LITERATURA

1. Alberti, Leon Battista. 2007. *O arhitekturi*. Ljubljana: Studia humanitatis.
2. Baškovič, Ciril, Pavel Gantar, Marjan Pungartnik in Pavle Zgaga. 1982. *Študentsko gibanje 1968 – 72*. Ljubljana: Krt.
3. Benson, Leslie. 2004. *Yugoslavia: A Concise History*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
4. Čerpes, Ilka in Miha Dešman. 2007. *O urbanizmu: kaj se dogaja s sodobnim mestom?* Ljubljana: Krtina.
5. Encyclopedia 2009. *Vitruvius Pollio*. Dostopno prek: <http://www.encyclopedia.com/doc/1O2-VitruviusPollio.html> (8. julij 2009).
6. Gantar, Pavel. 1984. *Urbanizem, družbeni konflikti, planiranje*. Ljubljana: Krt.
7. Grabrijan, Dušan. 1961. *Zgodovina arhitekture 1*. Ljubljana: Univerzitetna založba.
8. Jencks, Charles in Karl Kropf. 1997. *Theories and manifestoes of contemporary architecture*. Chichester: Academy Editions.
9. Koželj, Janez in Tatjana Capuder. 1990. *Strukturni pristop k urbanističnemu načrtovanju in projektiranju*. Ljubljana: Fakulteta za arhitekturo.
10. *LEAP – Style, Sense and Simplicity*. Dostopno prek: <http://www.jbox.dk/leap/index.htm> (8. julij 2009).
11. Pogačnik, Andrej. 1999. *Urbanistično planiranje*. Ljubljana: Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo.
12. Prunk, Janko. 2002. *Kratka zgodovina Slovenije*. Ljubljana: Založba Grad.
13. Ravnikar, Vojteh. 2003. *Arhitektura*. Ljubljana: Ustanova fundacija Piranesi.
14. Repe, Božo. 2003. *Rdeča Slovenija. Tokovi in obrazi iz obdobja socializma*. Ljubljana: Založba Sophia.

15. Rotar, Braco. 1981. *Pomeni prostora: Ideologije v urbanizmu in arhitekturi*. Ljubljana: Delavska enotnost.
16. --- 1985. *Risarji, učenjaki: Ideologije v urbanizmu in arhitekturi*. Ljubljana: Delavska enotnost.
17. Stanič, Gojko. 1982. *Članstvo revolucionarne avantgarde*. Ljubljana: Komunist.
18. Simmel, Georg. 2000. *Izbrani spisi o kulturi*. Ljubljana: Studia humanitatis.
19. Tepina, Marjan. 1996. *Prostor in čas urbanizma in Ljubljane urbane: Ob stoletnici urbanizma 1895–1995*. Ljubljana: Enotnost.
20. Verlič Christensen, Barbara. 1999. *Revitalizacija mest skozi teorijo vrednostnih razlik*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
21. Vitruvij, M. Pollionis. *De Architectura – Liber Primus*. Dostopno prek: <http://www.thelatinlibrary.com/vitruvius1.html> (8. julij 2009).
22. Vodopivec, Aleš. 1987. *Vprašanja umetnosti gradnje*. Ljubljana: Krt 1959.
23. Zevi, Bruno. 1959. *Pogledi na arhitekturo*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

10 PRILOGE

Priloga A: Intervju z intervjuvancem A (Intervjuvali in oblikovali Petra Juvan in Vesna Prijatelj)

Tista leta, konec 60-ih, začetek 70-ih, so bila leta, zaznamovana s politično, ekonomsko, socialno neenakostjo, svetovno krizo pred vrati, vprašanji narodnostnih manjši, ..., ki pa so kot posledico prinesli upor depriviligiranih v obliki študentskih gibanj. Kako ste torej Vi, kot predstavnik upirajoče se generacije, doživeli ta leta in kako se je ta čas izražal pri vašem študiju na Fakulteti za arhitekturo?

Predvsem je to obdobje velikih kulturoloških premikov, najprej v glasbi, npr. flower power ..., potem pa iz tega izhaja tudi bolj sproščen odnos do življenja, na nek način propadajo te splošne norme, predvsem v študentskih vrstah. Najprej se je seveda ta t.i. revolt muzika, tj. muzika najnižjega sloja, pojavila v Angliji. To je seveda razumljivo, če si predstavljaš nek Liverpool, kjer je mladina, ki nima čisto nobenega izhoda in je determinirana, kot so bili včasih njihovi starši. Ta glasba se izkaže kot nek pobeg iz resničnosti, kot upor najnižjega delavskega razreda, študentske mladine in mladine nasploh ... potem pa sledijo ta dogajanja v Parizu (Franciji), kar se razširi tudi k nam. Vendar pa je to prevzemanje glasbe (Beatlov) tako pri nas kot tudi drugod bolj neka mimikrija, saj našim študentom nikoli ni šlo tako slabo kot tistim v Angliji. To je bila bolj neka modna muha, pri nas modna muha, pri Angležih pa stvar potrebe, hkrati pa smo se s tem tudi identificirali. V bistvu je bil to revolt proti starim normam in niti ne revolt proti slabemu socialnemu stanju, saj tega pri nas niti nismo občutili kot slabega. Tudi če bi eventuelno bilo slabo, je tu enostavno šlo bolj za tisto mladostno uporništvu, ki želi svet zgraditi na svojih normah ... tisto, kar se drugače individualno izraža skozi vsakega posameznika preko obdobja zorenja, se je tukaj kolektivno povezalo v neko gibanje po posameznih sredinah, fakultetah ..., ki pa je kasneje pripeljalo do širšega študentskega gibanja. No, na naši fakulteti smo bili mogoče med prvimi, ki smo ujeli ta veter, to pa zato, ker smo bili pod okriljem profesorja Ravnikarja, ki je bil tak bolj skeptičen intelektualec, ki nikoli ni pristajal na norme in je vedno rad eksperimental.

V tistem času je eksperimentiral sam in tudi s pomočjo s študentov ..., dopuščal je možnosti. Prof. Ravnikar je leta 68 ostal brez asistentov, ker se je z njimi nekako sprl, preden so postali docenti, potem pa sem jaz tukaj postal nekakšen provizoren asistent, čeprav sem bil šele v 3. letniku. Takrat sem bil v bistvu v hipijevske sceni, se pravi čisto brez spoštovanja do hierarhije, do enih takšnih akmalikov. Bil sem v skupini še z dvema zelo pomembnima študentoma. To sta bila takrat Ravnikova asistentka Neda Holec, ki je bila perfektno izobražena in je prebirala vse te časopise, znala je več jezikov, ona je tudi prinašala vso literaturo na fakulteto, literaturo levega, radikalnega levega kroga, to je bila bolj intelektualna literatura (ne uporniška) in Audič Kolja, ki je šel podiplomsko študirat v Pariz in je tudi iz tam prinesel neke sveže ideje. Pravzaprav smo mi trije začeli z neko svobodno katedro, študentsko katedro in smo imeli vsakodnevne okrogle mize, na katere smo vabili vse znane razumnike, takšne mal bolj revolucionarne: Debenjaka, Saksido, Jezernika, Perjevca, torej vse razumnike in akterje na političnem in kulturnem področju. Med njimi so bili tudi nekateri filozofi in sociologi. Vsakokrat smo potem po koncu okrogle mize izdali tudi biltene, v katerih so bile obnove in zabeležki teh predavanj. Vse to se je dogajalo nekaj mesecev, nato pa se je iz nekega seminarja, ki je bil prej zelo tog, hierarhičen, v katerem je morala biti absolutna tišina, v kateri se je risalo recimo od 9h zjutraj do 7h zvečer brez, da se vstane ... če si samo dvignil pogled, te profesor ni več pogledal ... no, in je nastalo iz tega skoraj nekakšna avtobusna postaja, eno križišče, kjer se je ves čas nekaj dogajalo. Na podlagi tega je nastala t. i. soba 25. To se je nekako preimenovalo v sobo 25 oz. vsi so rekli, kam pa greš ... v sobo 25. Na koncu je ta dobila tudi nek simboličen pomen. V tej sobi 25 je pravzaprav delovalo kar nekaj generacij, to ni bil samo en letnik, pač pa vsi tisti, ki so bili podobno misleči. V njej so začeli nastajati neki samoiniciativni projekti. K temu je pripomogel tudi prof. Ravnikar, ki je bil ves čas v svojem kabinetu in je tam študiral evropske časopise ... on nam je včasih tudi vrgel kakšno kost in so se potem rodile raznorazne akcije. Med njimi so bile npr. akcija izrabe postrešnih površin, iz katere je nastala študija, ki je bila kar zahtevna, potem fabianova ograja ... to so takšne anekdote, da »dol padeš«.

Katera akcija pa je bila za Vas najbolj odmevna?

Mogoče sekanje dreves na Vegovi ... V načrtu je bilo, da bodo topoli posekani ... ali pa morda mozaik ... Bi rekel, da je bila že kar močna akcija Univerze v Ljubljani in v Mariboru. Pojavilo se je vprašanje, ali naj bo to kampus, se pravi na robu mesta, ali pa naj bo to mestna univerza, vraščena v mestno tkivo. Takrat so bili krvavi dogodki v Beogradu in so oblasti videle, da je imeti študenta v mestu zelo tvegano in da je bolje, da ga imaš na obrobju mesta, postaviš en policijski kordon in ga tako onemogočiš. Zato sta se pojavila tudi ta dva koncepta v Ljubljani in Mariboru. Najprej je bilo v Ljubljani rečeno, da se Univerza seli na sever, torej da bo to kot nek kampus. Tu je nato nastopil profesor Ravnikar in vodil neko akcijo, ki je bila uspešna in tako je Univerza ostala v mestu. V Mariboru pa naj bi se Univerza preselila pod Pohorje. Tam sem akcijo vodil jaz, združili smo mariborske in ljubljanske študente ter vse razumnike, ki so bili podobnega mišljenja kot mi. Oni so nato napisali eseje, ki smo jih izdali v neki knjigi (Razvoj Univerze v Mariboru). Posledica te akcije je bila, da je Maribor sprejel koncept mestne Univerze, ki je bil sicer bolj naporen za vodenje, vendar pa je to seveda najboljši način za spreminjanje družbe, ker je študent, kot nek vitalen element, najbolj vraščen v samo družbo. Vseh teh akcij je bilo kar nekaj. Vmes pa smo seveda tudi provocirali. Želeli smo sistem sprovcirati, da odreagira zato, da bi bili mi nato v vlogi žrtve, saj potem, ko postaneš žrtev, dobiš platformo, da nekaj javno poveš, saj je bil sicer medijski prostor dokaj zaprt. Še ena odmevna akcija je bila barvanje fabianove ograje. Pri tem je bil verjetno spet glavni provokator profesor Ravnikar. Nam je rekel »poglejte, kako je ta ograja zanemarjena ...«. To je bilo za nas, kot da bi nam rdečo cunjjo pomolil ... in smo šli tja, nabirali smo denar za barvanja, tam smo tolkli z nekimi kladivi. Nato je prišla policija. Čelik, ki je bil takratni vodja policije, je vedel, da se ne napade kar neposredno. In so šli z marico na vogale, kjer je zažvižgal v napad, da bi nas polovili, v tistem pa so prišli sloni ... Nek cirkus je imel ravno takrat sprevod po mestu. Potem je bil drugi napad. So požvižgali in prišle so nage punce. Neki aranžerji so namreč takrat opremljali neko trgovino in mimo nas se jih je sprehodilo približno 15, ki so nosili lutke nagih žensk. Bili so v vrsti in tako preprečili napad ... Vse po naključju. Ko so nas tretjič želeli napasti, se je pripeljal avtobus in ustavil. Iz njega so se vsuli ameriški turisti s fotoaparati ... In takrat so omagali in preklicali napad.

Potem je bila še ena akcija pri palači, ki je imela na sprednji strani rimski mozaik - čebelice. Tega so nekoč uničili s kompresorjem, mi pa smo tisto zasegli in dali v klet. Je pa nekdo med nami bil dopisnik iz Stockholma za televizijo, čeprav tja nikoli ni šel, je pa imel tam brata, ki mu je v resnici poročal o vseh novicah iz Stockholma. V okviru tujih novic so tako poročali o tem, kako je švedska javnost zgrožena nad barbarskim početjem Slovenije do kulturne dediščine in o tem, da je nekdo razbil mozaik in ga verjetno odpeljal na vikend kakšnega političnega mogotca. In potem se je to kurilo. Mi smo še naprej provocirali preko časopisov v smislu ... »kdo je to na svoj vikend odpeljal«. Nato pa en dan prideta do naju z Vinkom Torkarjev in Daretom Požnelom »dva tipa« in rečeta, da sta prišla zaradi mozaika - »Vi pa ta (Dare Požnel imenovan Slavec) boste šli sedaj z nama«. »Ne grem nikamor!« (Gabrijelčič). »Vi veste, kje je mozaik in nam boste povedali!« V tistem pride in prof. Bitenc, t. i. Kosobrinček, ki se je stalno bal, in pove, da ve, da je bilo razrušen spomenik in da ga imamo nekje deponiranega in ga bomo dali, v kolikor bo dogovor, da se ta mozaik rekonstruira in se ga razstavi. Ker je v tistem času ravno načrtoval Emonsko klet, je le-to predlagal za lokacijo. Seveda sta bila proti, vendar smo se na koncu zmenili in podpisali. To je bila spet akcija, ki je bila polna šikaniranja. Ampak smo v bistvu izzivali. In potem še ena akcija - ko so hoteli posekat drevesa. Zopet smo iz tega naredili demonstracije in kraval. Šlo pa je za to, da so posekali topole, ker naj bi ti propadali. Plečnikov koncept pa je namreč, da mora biti ta cesta označena s visokimi stebri, ki so topoli. To smo potem tudi dosegli. To udejstvovanje je bilo še zelo individualno, šele potem smo se nekako zlili v celotno gibanje, v katerem so sodelovali še Filozofska fakulteta in nekatere druge ... tu pa smo bili potem le del celote.

Ali bi vi torej kot profesor, ki imate stalno na očeh študentsko populacijo in njeno angažiranje, lahko potegnili nekakšne vzporednice med vašim študijskim obdobjem in današnjim načinom življenja studentov in njihovega udejstvovanja?

Jaz bi rekel tako. Mi smo bili zelo idealisti. Takšen je bil tudi čas, da je podpihoval ideologije. Ti kot mlad človek, po mojem mnenju, iščeš neko absolutno resnico. Želiš delati v življenju prav. Iščeš nek kamen modrosti, kako biti pošten do sebe in do drugih ter delati prav. In tukaj se zgodi trk med tabo, ki si še kristalen, in med pragmatičnim okoljem.

Tako pa se zelo hitro da zanetiti ta revolt, odpor proti pragmatičnemu. In danes na splošno je en svotovni trend, da ljudje ne pristajajo več na splošne ideologije, vendar ima vsak posameznik svojo ideologijo in predvsem to mišljenje, da je njegovo življenje eno samo, enkratno, in ga mora zato maksimalno izkoristiti. V bistvu je odgovoren le do svojega življenja. Medtem ko smo mi še vedno živeli v prepričanju, da se samožrtvujemo za splošno dobro. Cela generacija še vedno nosi to sporočilo. Se mi zdi, da imamo vsi pripadniki te generacije še vedno občutek, da je naša prva dolžnost delati za splošni interes. Čeprav potem včasih pozabiš na svoj interes.

Bi lahko rekli, da je takratni čas vplival na Vašo sedanjo mentaliteto, na to, kako danes sprejemate in dojemate stari?

Absolutno.

Kaj pa morda na vašo poklicno pot? In v kakšnem smislu?

Tudi, absolutno. Predvsem tako, da še vedno jemlješ profesijo kot poslanstvo. Da si zavezan javnemu interesu in si zato tudi pogosto v konfliktu s klienti, ker seveda klient gleda na svoj interes. Misli, da te bo najel zato, da boš izrazito zastopal njegov interes. Naša generacija recimo ne bi mogla narediti kaj takšnega, kot je gradnja pod Golovcem, ker je absolutno proti javnemu interesu. Klienta torej krotiš v njegovi apetitih, da bi zadostil javnemu interesu, ki je tvoj notranji etični temelj. To je zaznamovalo kar nekaj generacij.

Če vas torej malo utopično vprašam, pa vseeno, ali menite, da se s pomočjo arhitekture lahko prispeva k boljšemu svetu?

Ja, seveda. Če si predstavljamo 2 šoli - na eni strani avstroogrsko, s hodnikom ter na levi in desni razredi. Med odmorom ne smeš biti na hodniku. To smo še mi imeli. To pomeni, da so ti učenci avtomatizirano zaprti v svoje razrede in se ne združujejo po interesih, ampak po nuji.

Če pa vzameš neko dansko šolo, kjer gre za en sam enoten ogromen prostor, kjer so učitelji kot neka jedra in si učenci svobodno izbirajo učitelja, gredo pač tja, kjer imajo več interesa, in so tudi med sabo ves čas v kontaktu, ustvarja to popolnoma drugo bi rekel »stanje duha«. Se pravi, samo z različnim konceptom prostora lahko vplivaš na mentaliteto. Npr. most - z mostom povežeš stvari, ki nikoli nista bili povezani, ali mostarski most porušiš, da ločiš dve civilizaciji, dve kulturi. Se pravi, da ti, kot oblikovalec prostora, v resnici delaš vse. Lahko človeka vsako noč spita 10 centimetrov narazen, pa ne bosta niti vedela drug za drugega, ker je vmes stena. Vsak gre skozi svojo ulico v stanovanje. Če te stene ni, potem je popolnoma drugače. Arhitektura je čarovnija. Z njo se da narediti vse. Včasih se sprašuješ, kakšen smisel ima arhitektura, nenazadnje tudi kot umetniška disciplina. To, da ustvarja neko stanje duha na višjem kulturnem nivoju, ta pa sproža višjo stopnjo ustvarjalnosti. Je tudi v službi razvoja.

Na tej točki me zanima vaš primerjalni pogled na samo arhitekturo med študentskimi leti in danes. Ali se je morda kaj spremenil?

Predvsem je ta naša takratna generacija ušla iz spon estetiziranja arhitekture. Če je bila arhitektura prej bolj ustvarjanje nekega artifakta, objekta umetnosti, potem nas je zanimala arhitektura kot nek socialni katalizator, kot tisto, kar povzroča stike med ljudmi, ustvarja neke nove povezave. To nas je bolj zanimalo. Arhitektura v psihosocialni, družbeni funkciji. Se pravi, da je bila samo orodje za doseganje nekih ciljev, ki so bili nad arhitekturo. Zato dosti od teh kolegov iz sobe 25 ni nadaljevalo svoje strokovne poti v ustvarjanje arhitekture, ampak v ustvarjanje pogojev za ustvarjanje arhitekture. Spet drugi so šli v samo arhitekturo, ki pa je imela spet zelo pomembno socialno noto. Mnogi od teh so sedaj profesorji na fakulteti in prenašajo to sporočilo tudi na svoje študente.

In če se zopet ozremo nazaj, natančno na revijo, imenovano Arhitektov bilten, Vas vprašam, kaj Vam je takrat pomenilo sodelovanje v tej reviji?

No, najprej je bil bilten svobodne katedre, nato šele AB. Pomenil je prenos s študentskega glasila na neko višjo raven. Takrat smo nekako imeli možnost vstopiti v društvo, jaz sem postal predsednik in to društvo je že imelo arhitekturni bilten, ki pa je bil predvsem namenjen, objavi mogoče kakšnih natečajnih projektov, se pravi je bila izrazito likovno-strokovna literatura. Takratno uredništvo, mislim, da je bil profesor Cvirik urednik, skupaj z Janijem Suhadolcem, se je odločilo, da predajo uredništvo mlajši, torej naši generaciji, sobi 25. In smo nekako potem imeli to revijo in tudi društvo in smo te ideje, ki so bile prej marginalne, na nek način skušali spraviti na nivo institucije. Je pa tako, da vsaka takšna generacija, ki se »zlepi«, to sicer ni bila prva niti zadnja takšna generacija, ki je nastala na Ravnikarjevem seminarju (pred tem so bile generacije - Marko Mušič, Suhadolc, Brato Mušič ... to so bili tudi revolucionarji), se zlepi, ker je posameznik premalo močan, da bi prodril sam. Z osebnim razvojem pa se seveda začnejo te vezi krhati in navadno ostane kot generacija samo tisto, kar se še izkazuje kot generacija, naj rečem samo tisti, ki nimajo dovolj lastnega vzgiba. Oni potem ostanejo na tistem in so zastopniki ene ideologije. Tisti, ki pa ima v sebi neko moč, pa gre naprej in zapusti za sabo generacijo. Tisti močni posamezniki, tudi te sobe 25, so se osamosvojili, ker je niso potrebovali več ... so šli naprej. Tako je tudi v muziki. Eni so še vedno rokerji, nekateri pa so napredovali v nekaj drugega.

Katere pa so najbolj odmevne stvari, ki jih je objavil AB?

Mislilim, da je bilo za AB brez dvoma najbolj pomembno odpiranje dialoga s filozofii in sociologii, se pravi z Jezernikom, s Sapirjvcem (nisva prepričani, če sva točno zasledili ime), Gantarjem ..., organizirane so bile okrogle mize in na ta način, torej preko vpliva drugih strok, je arhitektura mogoče prvič zavestno dobila nek filozofski temelj. Ta je po mojem mnenju še zdaj neko oporišče, na katerem gradimo. Če vzameš enega Vodopivca, gotovo iz tega izhaja tudi Jurij Kobe, Janez Koželj, ki je prišel kasneje. Pred tem je bil v Beogradu. Bil je predstavnik ... khm, mogoče predsednik Mladine.

On je tako za nekaj časa šolo obesil na klin, potem je prišel nazaj, je tu diplomiral in potem je postal asistent pri Ravnikarju. Jaz sem šel med tem v vojsko, ko je on prišel, tako da sva se ravno križala, jaz sem bil z njim skupaj le kakšne pol leta. Potem je on prevzel moje mesto tega prozornega asistenta. Nato je Ravnikar prišel v vojsko in rekel, če bi želel biti njegov asistent. Meni se je ravno ponujala neka štipendija v Ameriki, je rekel – vzemi ali pusti. In sem ostal tu. Potem je še Koželj postal asistent ...

Kateri ste se torej družili skupaj?

Ideologa sta bila Dare Poženel, zelo bister fant, in pa Vinko Torkar. Če je bil Dare Poženel izrazit racionalist, potem je bil Torkar bolj, bi rekel, umetniško nagnjen. Njega je bolj zanimala umetniška plat stroke, medtem ko Poženela ekonomija, politika. Tako da mislim, da smo ta dva nekako priznavali – v smislu Dare je to rekel, ali če je bilo treba napisati kakšen tekst, smo rekli, tole naj Vinko napiše oz. to naj Dare napiše ... Potem je bil tu še Vodopivec, ki je več risal, medtem ko sta ta dva bolj pisala. Seveda potem je bil Koželj kot oblikovalec, tudi pišoč, potem je bila Klemenčičeva, Bojana Klemenčič. To je bila ena študentska, ki je bila prej dopisnica Pionirskega tednika na televiziji in so bili vsi zaljubljeni vanjo. Potem je bil Kump, fant z enim spačkom, ki je risal stripe in je ves čas delal ene neumnosti, kamor koli je prišel, je vse zrušil... à la Kosija Gapnik – na ta način je poskušal risati stripe. Fajn. Potem je bil Burger, ki je tudi tako lepo risal, potem je bil Boris Pleskovič, ki je danes v Ameriki, kjer je naredil tudi doktorat iz ekonomije, in se s tem ukvarja sedaj. Potem je bil Trepa, ki danes gradi in dela interjerje, pa je bila še ena skupina znotraj sobe 25, ki so bili skrajni levičarji. Ampak neracionalni. In le-ti so se tudi izražali skozi neko svojo likovno govorico – so imeli stripe, so delali projekte. Zelo zanimive ...

Če lahko vprašam – iz česa ste diplomirali, glede na to, da ste bili pod okriljem prof. Ravnikarja?

Jaz sem diplomiral iz projekta Mariborska Univerza, ker mi smo potem naredili takšne akcije, da smo npr. naredili projekt za novo mestno univerzo v Mariboru. Naredili smo makete velike 6 x 4 metre in smo jih transportirali v Maribor in potem je na to otvoritev razstave prišlo par avtobusov iz Ljubljane, ljudje iz Maribora ... smo tudi celo mesto popisali s plakati.

V okviru diplome?

Ja, ja ... In skratka to je bil del te aktivnosti.

Kaj pa danes počnete, poleg tega da ste profesor, verjetno tudi projektant? Zasedili sva, da ste dobili tudi nagrado Prešernovega sklada.

Ja, kar nekaj stvari počnem, in sicer od prostorskega planiranja, urbanizma, arhitekture ... se pravi hiše, tako najbolj znan pa sem po mostovih. V Ljubljani sem jih naredil tam okoli štiri, se pravi Kodeljev, Fužinski most ... pa harfa pri avtocesti. Ta hip pa končujemo most na Ptuju, ki bo zelo lep, potem sem na avtocestah sodeloval pri oblikovanjih, sem bil neke vrste art direktor za oblikovanje. Dobili smo velik mednarodni natečaj v Beogradu za izgradnjo mostu, takšen 250 metrov visok, kot nova mestna ikona (to se bo gradilo zdaj) ... skratka poizkušam biti kot profesor še vedno stalno v stiku s prakso, tudi tekmovati v tem, ker te to ohranja vitalnega. Pa nekaj let že vodim oz. se grem dekanstvo tukaj ... ker hočem imeti mir, a ne.

Mogoče še kakšna zanimiva anekdota, ki se Vam porodi v mislih?

No ja, mene so nekako smatrali kot izvor vsega zla in tako je enkrat najbolj strog profesor, ki so mu nalepili nek plakat na vrata ali nekaj podobnega, priletel do mene in rekel: »Gabrijelčič, mene bodo ubili!« Sem rekel: »Profesor Kurent, ni nujno« ... in bi rekel, da to humorno plat posla poizkušam ohraniti še naprej.

Pa študentom pustite, da so tako humorni z vami, kot ste bili vi s svojimi profesorji?

Ja, brez skrbi. Če si bil enkrat štopar, potem vedno ustaviš štoparju.

V zvezi s sobo 25

Intervjuvanec A pripoveduje o tem, kako so v okviru nekega projekta asistenti razdelili vsakemu študentu svojo nalogo, nekaterim imenitne, njemu pa kanalizacijo. Ob tej nalogi je intervjuvanec A po svoji iniciativi risal še en projekt, ki pa je vedno ležal na robu mize, da je bil na očeh prof. Ravnikarju, ki je vedno malo »špegal« naokrog po delih svojih študentov. Tako je Ravnikar nekoč poklical intervjuvanca A v svoj kabinet, ki ji bil kot nekakšno svetišče, saj je študentska noga le redko stopila vanjo in intervjuvancu A v zvezi z omenjeno nalogo dodelil natečaj za Dunaj. Tam oz. v drugih, prav tako svetih prostorih prof. Ravnikarja, je potem ob muziki, naviti do maksimuma, risal, v sosednjih prostorih sobe 25 pa se medtem niti mrdniti ni smelo ... kaj šele zaloputniti z vrati. Intervjuvanec A in njegovi »pajdaši« v okviru sobe 25 so med drugim igrali v bendu, ki je bil povabljen v Maribor na sodišče, kjer so potem, na začudenje vseh, zaigrali rock. Bili so torej rokerji ... kot je že iz začetka intervjuja razvidno, in to ob koncu intervjuvanec A še enkrat poudari, se je torej vse začelo pri muziki in pravi, da vsi tisti, ki so včasih »špilali« muziko danes tudi nekaj pomenijo (med njimi naj bi bila tudi Rupel in Jazbinšek).

In še o študiju samem

Nekoč so zamudili na izpit in so klicali profesorja med kosilom, naj pride, da bodo sedaj pisali ... češ da saj ne bo jedel pol ure. Izobraževanje je bilo torej povsem postranska stvar, zadnja skrb, kot pravi intervjuvanec A, včasih se jim niti ni dalo spisati celega izpita (čeprav na koncu sam zaključi s povprečjem 9,5). Vseeno pa je soba 25 tista, ki je izoblikovala mnoga velika imena današnje slovenske arhitekturne umetnosti.

Priloga B: Intervju z intervjuvancem B (Intervjuvali in oblikovali Petra Juvan in Vesna Prijatelj)

Najprej naju zanima, kako ste vi v tistem času, ko ste bili študent, kakšna je bila vaša pot v zvezi z arhitekturo? Kako je takrat arhitektura vplivala na vašo profesionalno pot? ... In kako so k temu tudi pripomogla študentska gibanja in na splošno revolucionarno vzdušje takratnega časa? Kako vas je to izoblikovalo?

Tisto je bil zagotovo en specifičen čas, to je bilo namreč ravno takrat v teh letih okoli 1968, takrat sem maturiral, no, je bilo to (revolucionarno vzdušje) zelo v zraku. Ko smo mi študirali, smo gledali arhitekturo zelo iz tega socialnega aspekta. Zato smo tudi, ko sem bil jaz še študent, s študenti Kobetom, Gabrijelčičem, Koželjem ... prevzeli Arhitektov bilten. In če se prav spomnim, čeprav je tega že kar nekaj časa nazaj, smo imeli iniciativo zraven povabiti tud ljudi, ki niso arhitekti. To je bilo takoj jasno, da Pavla Gantarja, ki je bil med mladimi sociologi eden od teh, ki se je zanimal za urbano sociologijo, pa Ovsca, kot etnologa na primer ... s katerimi smo se potem dobivali tedensko. In moram reči, da zame osebno je bilo celo bolj pomembno to, da smo se dobivali in pogovarjali, kot je bil pa sam časopis, ker klima, ki jo je ta grupa ljudi ustvarila ...! To nas je bilo okrog 8, ki smo se potem ponavadi še v gostilno usedli in to smo kar nekaj let počeli. Se mi zdi, da je bilo to za vsakega od nas zelo pomembno, ker smo se tam res marsikaj pogovarjali, ni bilo to zelo ozko strokovno. Npr. mene je to odpeljalo, da sem potem vmes, sredi študija arhitekture, začel študirati še filozofijo. Malo mogoče tudi iz tega, ker sem bil iz družine, ki je bila zelo levo usmerjena.

Starši, tudi moj brat je bil v uredništvu Tribune, tako da je okoli mene ena dosti optimistična klima – v tem socialnem smislu. Takrat je bila tudi Jugoslavija, s tem samoupravljanjem, en zelo zanimiv fenomen, za katerega je bil interes v vseh malo bolj levo usmerjenih mladih ljudeh širom Evrope. Pa tudi sveta, tudi Amerike. Se je zdelo, da je to nekaj, kar lahko odpre vrata družbi, ki ne bi bila tako odtujena. V tem smislu imam jaz tisto obdobje v zelo pozitivnem spominu, čeprav sedaj vsi govorijo o gnili Jugoslaviji ... Ampak prav to, da se je mladim zdelo, da so jim vsa vrata v svet odprta, ne toliko v materialnem smislu, ampak v tem človeškem – glede solidarnosti ... Imam doma otroke vaših let in se mi zdi, da je tega danes precej manj, da je med mladimi neka taka nemija, občutek nemoči, brezperspektivnosti. Hočem reči, da takrat je bilo pravo nasprotje. Se nam je zdelo, da je pravzaprav ves svet naš, in da gre ta svet res na boljše, smo verjeli. To je bila ena vera, ki se mi zdi, ni bila specifična samo v tem delu sveta oz. samo za našo skupino, ampak je bila kar specifična za vsa študentska gibanja takrat. In 68. leta je morda prišlo eno tako razočaranje, vendar potem ta obrat kasneje ... ampak pri nas je to (revolucionarno vzdušje) mogoče malo kasneje izzvenelo, tako da je bil konec 60-ih in začetek 70-ih še precej pozitiven.

... In tudi mi (študentje arhitekture) smo arhitekturo tako razumeli. Veliko smo brali, vendar ne samo arhitekturne knjige, ampak tudi sociološke, družboslovne ... in skušali dosti angažirano nastopati v prostoru. Takrat so bile tudi neke take akcije, kjer so se nam velikokrat pridružili tudi ljudje, ki potem niso bili arhitekti, vendar so to tudi s simpatijami pozdravljali. Kot sem rekel, je bil takrat občutek, tudi politična klima v Sloveniji je bila taka, da se je zdelo, da se da kaj premakniti. In moram reči, da čeprav sem se v nadaljnjem obdobju morda malce odmaknil od arhitekture, sem se ji kasneje potem res posvetil in se danes spet na to vračam, saj se mi zdi, da tej arhitekturni stroki (danes) kar malce manjka in postaja bolj sama sebi namen. Da se torej zelo zapira v ozke kroge, da revije, ki jih beremo arhitekti, samo mi beremo, sami tiskamo, si sami organiziramo povzetke, jih sami uredimo, si samo nagrade delimo ... ljudje pa sploh nimajo pozitivnega odnosa do te stroke, ampak celo obratno, gojijo neko veliko nezaupanje. Ta problem ni samo pri nas, temveč je to svetoven pojav. Pojavlja se neko t. i. zvezdnštvo med arhitekti. Le-te se objavlja tako kot modne oblikovalce, pojavljajo se neka velika imena, ki so že svetovne zvezde, že skoraj tako kot filmski igralci. Vendar pa je to po mojem mnenju le neka neuspela stroka.

Če greste namreč po svetu, vidite minimalno nove arhitekture, se pa grozno veliko zida, ampak le tisto, kar je zanimivo in napolnjuje naše revije in medije ter daje nek občutek zadovoljstva v stroki in uspešnosti. Že pred leti sem zasledil en podatek, da so arhitekti odgovorni za manj kot 5 % gradenj, saj se večina le-teh gradi že kar mimo njih. Pod tem se razume vse od samograditeljstva pa do teh gradenj, ki niso več pod nadzorom arhitektov, npr. tipske hale, kjer arhitekti naredijo le še fasade ali pa kaj podobnega, da je bolj dekorirano. Ni več tistega klasičnega arhitekta, ki je bil nekoč pravzaprav nek povezovalac različnih strok, zato da se je v prostoru nekaj ustvarilo. Da se vrnem nazaj, v današnji stroki zelo manjka socialnih projektov, aspiracij, ki so zelo botrovali k modernizmu v začetku 20. stoletja. Takrat je bila arhitektura odgovorna za eksistencialne probleme prostora, ki so temeljno socialni, ne pa stvar estetike, zvezdnitva itd. Pravzaprav bi nas morali ljudje razumeti oz. rabiti, tako kot rabijo zdravnike, učitelje, advokate ... Tega pa ljudje danes v nas ne vidijo več, tega se bojim. Nam se po eni strani zdi, da se imamo čisto fino, vendar pa je v resnici, na nivoju gradnje, arhitektura popolnoma nepomembna, kar ima seveda katastrofalne posledice v okolju.

Kaj pa vi? Ali pišete recimo kakšne tekste, v zvezi s tem, kar ste nama ravnokar povedali, da manjka sedaj v arhitekturi?

Da, seveda.

Nama morda lahko poveste kakšen primer oz. naslov takega teksta?

Morda bi morali prebrati kak tekst, ki ga objavljam v Orisu, tj. zagrebška revija. Vama bom potem dal podatke, kje lahko to revijo najdeta. Tam sem objavil nekaj takih kontekstov, ki morda implicirajo na tako razmišljanje. Recimo Tišina arhitekture, samoumevnost prostora.

Pa vaši študentje in kolegi?

Tudi študente skušam usmerjati v to smer. Drugače pa menim, da je vesplošno to premalo prisotno, saj v nasprotnem primeru tega sam ne bi pisal. S študenti skupaj sodelujemo, npr. v prvem letniku smo dali študentom prenočišča za brezdomce itd. Tako da jaz skušam to socialno zavest pri študentih vzpodbujati, ker je skoraj ni več. Med mladimi je res ni več. Tega občutka solidarnosti ni več, to se je zelo izgubilo, kar se mi zdi, da je zelo problematično za kvaliteto življenja neke družbe in humanosti. Če se to dokončno izgubi, je lahko še tako materialno izobilje, pa ne bo več prijetno živeti v taki družbi. In menim, da se v naši stroki to zelo pozna. Zato je bilo zame tisto obdobje zelo pomembno.

Ki je po vsej verjetnosti vplivalo na vaše sedanje življenje ...?

Ja, vendar kot pravim, je bilo pri meni verjetno več dejavnikov, ki so se srečali skupaj, to pa je bil eden izmed njih, drugi pa je bil tudi to moje družinsko okolje, saj smo bili doma vedno bolj levo usmerjeni, čeprav nikoli nisem bil član partije. Bil sem kritičen tudi do partije, čeprav sem bil levo usmerjen. Kako bi človek rekel ... bil sem razočaran nad levico, ker ni ponudila tistega, kar je sprva obljubljala.

Kako pa bi ocenili svojo angažiranost v teh časih študentskih gibanj? Ste bili po vašem mnenju aktivni ali bolj zadržani?

Ja, do neke mere sem bil aktiven, čeprav nikoli nisem rad nastopal v javnosti. Sem pa pisal tekste v tem smislu, kolikor se je dalo. Takrat jasno kot študent, morda na malo bolj naiven način. Naša generacija pa je imela to srečo, da smo imeli tukaj na fakulteti za učitelja prof. Ravnikarja. On je imel zares zelo levo usmerjene nazore in je to zelo podpiral. Je že na šoli podpiral to raziskovanje črnih gradenj in samograditeljstva, alternativne gradnje za revne ljudi ... tako da je absolutno imel posluš za te reči in se mu je kasneje tudi zelo škoda zdelo, da je to počasi začelo izginevati. Jaz sem tudi potem, ko sem že končal šolo, z njim še zelo dolgo prijateljeval oz. se dobival z njim.

... Hmm, ali sem vama odgovoril na vprašanje?

Ja, delno, čeprav je intervjuvanec A rekel, da ste tudi vi sodelovali pri teh akcijah, kot je npr. bilo barvanje Fabianove ograje.

Ja, seveda, teh študentskih akcij je bilo veliko in smo vsi sodelovali pri tem.

Intervjuvanec A nama je povedal, da ste tudi vi imeli nekakšen ugled glede teh akcij pri študentih ...

Ja, mogoče. To pa drugi lažje povejo. Veste, jaz lahko govorim za druge, zase pa težko rečem.

Kako pa ste doživljali akcije?

S polnim srcem. Ampak morate razumeti, da jaz danes na njih gledam tako, kot gledam na vsako »fešto«. V bistvu je bilo tisto lepo, dajmo biti odkriti. Tako kot študenti, je vsako zborovanje, ki je bilo, takrat se je kar nekaj dogajalo, imelo tudi en refleks v medijih in v dnevni politiki. Ni ostajalo neopaženo. Hočem reči, mi nismo imeli občutka, da počnemo nekaj v vakuum, ampak je bil takoj nek odgovor. Ali so se zavedali, smo na nekaj opozorili s temi akcijami, in potem so se nam pri tem pridružili tudi ljudje, ki so bili takrat bolj levo usmerjeni, tukaj na filozofski, kakšen Zlobec je zraven prišel itd. Po eni strani smo tako imeli občutek, da ne delamo v prazno, da dosežemo v družbi nek učinek. Bolj se nam je zdelo, da se da nekaj premakniti kot danes, po drugi strani pa je bilo še prijetno.

Verjetno je bilo tudi zaradi tega, da je bilo vse skupaj lažje premakniti in so se tudi zaradi tega študentje veliko bolj udeleževali takih akcij, kot pa bi se npr. danes, saj ne zasledimo angažiranja v takšnem obsegu.

Absolutno.

Ali imate tak občutek tudi pri vaših učencih?

Ja, vendar ne le pri njih, to je vesplošen družbeni pojav, ki je prisoten po celem svetu. Spomnim se ene anekdote o mojem znanecu, ki je veliko hodil v Ameriko že takrat, ko je bilo težje hoditi v te ameriške univerze. Konec 60-ih in 70-ih ... flower power ... se je grozno veliko dogajalo. Takrat so bili študentje v *teniskah*, takoj naslednjič ko je prišel čez 10 let pa so bili vsi v oblekah in s kravatami, imeli so trde torbice, dišali so lepo ... Drug svet, a ne! In to se tudi pri nas vidi - meni je zelo žal, da je tako.

Osredotočimo se na sobo 25. Vi ste bili njen član, kajne?

Da, jaz sem sodeloval v njej, vendar sem bil dve leti mlajši. To je bil en zelo zanimiv fenomen, mogoče je dobro, da vama na koncu dam še en tekst, ki ga je prof. Ravnikar napisal o sobi 25 in smo ga mi objavili v AB-ju. Je tak kratek tekst, 2 strani dolg, bil je tak eksperiment prav v to smer, kot sem prej pravil. Raziskovale so se te alternativne reči, kot so bile npr. črne gradnje, ki so se takrat odrivale, nobeden si jih pravzaprav ni znal približati. Ne vem, če to poznate, vendar to je vsa ta Rakova Jelša in to tukaj dol. To je bil res tako obsežen pojav, da se ga pravzaprav tudi tedanja oblast ni znala prav lotiti. Ker podreti vse te hiše bi pomenilo na cesto postaviti, ne vem, stotine in stotine družin z majhnimi otroki, ki so si verjetno z zadnjimi prihranki tisto postavili. Na kakršenkoli način, bolj ali manj strokovno. Ampak to je bil takrat sigurno en pojav, ki je bil za nas zelo zanimiv, zelo specifičen. Tudi v svetu ga na ta način niso poznali, vsaj ne na tako množičen način kot mi. Mogoče v teh squaterjih in favelah, ampak tisto je spet drug nivo v Južni Ameriki in Afriki.

Kako ste pa vi to reševali?

Veste kaj, Ravnikar nas je skušal vse usmeriti v to, da je to treba preučevati, da je to neka vitalnost, ki je lahko zanimiva strokovno. Treba jo je razumeti in pomagati. In njemu se je zdelo zelo škoda, da arhitekti pravzaprav ne razumemo, da bi lahko bili tem ljudem lahko zelo v pomoč.

Spomnim se, da je takrat zelo poudarjal, kako je škoda, da v časopisih, kjer je vse (film, teater ...) ..., da mi ne znamo dajati napotkov, kako graditi. Ker tega samograditeljstva niso imele samo črne gradnje, ampak tudi pol Slovencev. In jih imajo še danes – hiše gradijo sami, ker je to ceneje kot kupiti stanovanje. In zelo velikokrat je to brez neke strokovne pomoči in zato delajo neumnosti. Hočem reči, tudi v finančnem smislu bi lahko ceneje gradili, bolj pametno v energetskega smislu itd. in tu neke strokovne pomoči žal nimajo. In v tem smislu je en problem črna gradnja, drugi problem pa je, da je cela Slovenija v veliki meri uničena s to individualno gradnjo, ki je razmeroma nekvalitetna, predvsem pa neracionalno poseljena. Če bom sedaj pravilno navedel ta podatek, ker se ga na pamet ne spomnim, ampak pred leti se spomnim, smo bili v EU daleč daleč na repu glede komunalne opremljenosti stanovanjske gradnje. Imamo preveliko število enodružinskih hiš na greznico. V EU obstaja nek normativ, kolikšna je lahko ta številka, ki pa ga mi sploh ne bomo mogli doseči, ker je razpršenost poselitve tako velika. Ti ne moreš vleči 5 km kanala, zato da boš priključil 2 hiši. In greznica je slaba za onesnaževanje okolja. Tako da vsega tega ta stroka ni reševala, se pa ukvarja z nekim, kot sem prej rekel, bliščem nekih hiš, ki pa so trivialne. Jaz večkrat rečem študentom, da če bi imela medicina tako nizek odstotek uspešnosti, kot ga imamo mi, bi to bil en strašno osovražen poklic.

Torej se vam zdi (tako ste nama nakazali tudi že v prvem odgovoru), da je bilo okolje s strani arhitekture včasih drugače vrednoteno, kot je danes..

Ja, absolutno. Ne vem sicer, koliko vidve kaj zasledujeta, če kaj bereta moje arhitekturne revije, lahko gresta v našo knjižnico, pa jih prelistata in bosta videli. To so res ene šarmantne hiše, zelo fotogenične, zelo lepe, ampak jaz to rad primerjam z ameriškim in evropskim filmom. To je paša za oči, tako kot so ameriški filmi, vsebine pa ni. In ta vsebina je v glavnem socialna, le kaj če drugega biti, kaj drugega pa je streha nad glavo. Od zgodovine naprej je dejstvo, da se pravzaprav največ rabi stanovanjske gradnje, saj vsak mora predvsem živeti, šele potem se ljudje sprašujejo glede šole in delovnega mesta. Vendar vsak rabi streho nad glavo in tega interesa oz. zavedanja je na žalost premalo v stroki. V tem smislu je bil tisti čas absolutno bolj stimulativen.

Ne le za stroko samo, ampak mislim, da je bil tudi ugled v javnosti takrat večji, ne le pri nas, ampak tudi v svetu. Še večji pa morda v sredini 20. st. in še malo prej. Vsa ta slavna imena, kot je npr. Kurdizje itd., oni so se že ukvarjali s temi problemi, kako obnoviti svet po 1. in 2. svetovni vojni, kako čim večjemu številu ljudi ponuditi stanovanja. Tukaj je prišla v ospredje ta vlada (*jugoslovanska*), ki jo mi danes dojemamo malce s prezirom. Vendar ko sem bil jaz v vaših letih, je bilo lažje priti do stanovanja kot danes. Kar je katastrofalno stanje za to družbo. Manjša je bila brezposelnost v srednji Evropi in pri nas. Mi predstavljamo družbo razvoju. 30 let govorim o ekonomskem razvoju, ekonomski rasti, ampak danes ljudje slabše živijo, kot so živeli takrat, če izvzameš tistih nekaj bogatašev.

... ki tako dvignejo povprečje ...

Da, tako je.

Če vam zastaviva eno bolj iluzionistično vprašanje. Ali se vam zdi, da lahko arhitektura prispeva k boljšemu svetu?

Morala bi. To bom rekel, da bi morala. Če pa danes prispeva, pa dvomim. Včasih je bolj prispevala kot danes, čeprav imamo več denarja kot prej. Kot sem rekel, je arhitektura reševala stanovanjski problem in so arhitekti prispevali k temu, da se je dalo množično graditi zelo hitro. Čeprav na te sosese, ki so rasle, danes bolj kritično gledamo. Ampak veste, če ne morete skupaj zbrati 40 milijonov, boste šli živeti v sosese, če vam bo nekdo tam ponudil stanovanje za tretjino te cene. Tako da so k tem povojni obnovi, tako po 1. kot tudi po 2. svetovni vojni, arhitekti zelo prispevali v vseh pogledih. Danes pa jih tukaj ne vidiš več in jih tudi ne zanima kaj dosti. Danes je arhitektura res bolj olepševanje.

Torej bolj preferira estetski kot socialni pomen?

Ja, v tem smislu, ja.

Kaj pa Arhitektov bilten? Vi ste pri tem sodelovali in pisali. Kaj je za vas takrat pomenilo to sodelovanje pri AB-ju? Kako ste vi gledali na to? Vam je bilo v ponos ali nekaj vsakdanjega ...?

Jaz že po naravi nisem tak, da bi bil ponosen na svoje delo. Se mi zdi, da če me zanima, me zanima in če ima kakšen učinek, je fino. Če imaš občutek, da stvar nima nobenega občutka, človek izgubi energijo in voljo. Ampak ne vem, če sem bil prej dovolj jasen. Ta AB je bil kar ta krog ljudi, ki smo se skupaj dobivali. Dobivali smo se ob petkih, okoli 7h zvečer in je trajalo ponavadi do 2h zjutraj. Seveda se je tudi kaj spilo. Bilo je zelo glasno, ampak se je razpravljalo predvsem o teh strokovnih stvareh, širših strokovnih stvareh, tudi socialnih in kar sem vama prej govoril. V bistvu se je mogoče ta klima iz te sobe 25 razširila oz. preselila v ta krog AB-ja. Mi smo potem že vsi diplomirali in smo imeli tam en prostor ali pa priliko, da smo se enkrat na teden dobivali in malo na podoben način razmišljali, malo alternativno, ne ozko strokovno.

Ali so bile tudi kakšne odmevne stvari, ki ste jih dosegli preko AB-ja?

Jaz mislim, da do neke mere, mogoče takrat v 70-ih letih in še v začetku 80-ih let, da je vplival na mnenje stroke, ker je to bil v bistvu le društveno glasilo. To je pomenilo, da se to verjetno ne bo tako širilo ravno okoli. Vsak član društva je dobival to glasilo, to je bilo kar po pravilu. Je pa sicer imel še naročnike poleg tega, vendar so ga člani društva dobivali kar tako, ni bilo potrebe, da so plačevali naročnino. Takrat ni bilo toliko teh tujih revij, kot jih je danes, takrat so več ali manj vsi to brali, tako da mislim, da je imel AB več vpliva, kot ga ima danes. Danes to kar malo pogrešam. Prepričan sem, da je imelo nek učinek. Potem, saj si lahko predstavljate, ko je imel vsak od nas neke strokovne položaje, mesta, ambicije, se je počasi začelo to slovo. Ta študentski duh »dajmo skupaj nekaj narediti« je malo razvodenel - pri 40-ih ne moreš več delati to, kar pri 20-ih. Mi smo res bili vsi prostovoljci, praktično se je delalo zastonj, vse smo zmeraj delali sami, zelo amatersko.

Ni bilo nobenega strokovnega nadzora?

Ne, ampak predvsem ni bilo teh konkurenčnih revij. Danes imate revije, npr. Oris, ki je res uspel. Ti naši kolegi iz Zagreba pokrivajo cel prostor bivše Jugoslavije, še sosednje republike. Oni imajo stalno zaposlene 3 ljudi iz Slovenije, ki ne pišejo, ampak se ukvarjajo s tem, kako iskat reklame, kako prodajat, s čistim menedžmentom. Mi smo vse to počeli popolnoma na prostovoljni, amaterski ravni. V tem smislu, da se nismo znali lansirati na trg. Takrat nas v bistvu to niti ni toliko zanimalo.

Če primerjam pripoved intervjuvanca A, ki se vsake akcije z navdušenjem spominja do potankosti, in vaše, kjer se sicer jasno odraža vpliv, ki ga je pri Vas pustilo študentsko obdobje, pa vendar nekako delujete, kot da je to za Vas stvar preteklosti ...

Ne, na to obdobje nisem pozabil. Bog ne daj! No, on je drugačen človek kot sem jaz. Ja, kako bi se izrazil ... nekako moraš tudi danes dati mladim upanje, da ima smisel živeti, zame je tako že veliko, če vidim, da ljudje v mojem krogu ne razmišljajo o materialnem izobilju kot tistem, kar jim bo dvignilo kvaliteto življenja. Na ta način jaz vzbujam upanje mladim – da k temu pripomorem. Če mi to uspe, potem sem že kar veliko naredil. Ker so kvalitete drugje. Tega nisem pozabil. To, da je bilo fino, ni bilo najpomembnejše ... ta občutek, da pravzaprav živiš! Takrat nas nič ni skrbelo za službe, tudi na sploh se nam to ni zdelo pomembno, na primer ali bomo imeli dovolj denarja za avto.

Zaposlitev pa je potem prišla sama po sebi?

Veliko nas je ostalo kar v svobodnem poklicu, jaz do 30. leta nisem imel nobenega statusa. En čas sem bil v študentskih, potem sem bil krvodajalec ... To je bila splošna družbena klima, ne samo v Sloveniji, ampak v svetu sploh. Pa res še mislim, da je imela tudi Jugoslavija pri koncu 60-ih, 70-ih nek ugled v svetu ... Jaz sem hodil v Anglijo in oni so nas tam spraševali, kako je to, kaj je to self management, študentska gibanja tukaj in podobno. In takrat je imela Jugoslavija in tudi levo usmerjeni jugoslovanski intelektualci nek ugled v svetu.

Ta kriza brezperspektivnosti je prišla šele pozneje, prej ni bilo ne duha ne sluha o tem. Jugoslavija je bila takrat ravno dovolj odprta za zahod, ni bila vzhodnoevropska dežela, daleč od tega, mi smo tudi šli v V Nemčijo, ali pa na Češko, recimo to ni bilo za primerjati. Ni bilo res tistega bogastva, ki je bil v Nemčiji, ampak tisto nas sploh ni fasciniralo, niti nas ni zanimalo. To se mi zdi velik problem, da mlade to dosti okupira. Še vedno verjamejo, da je Amerika obljubljen dežela. Jaz sem bil že desetkrat tam in vsakič tako rad pridem nazaj. Mislim, da tukaj zelo dobro živimo, kar se tiče kvalitete življenja, pa se ljudje tega ne zavedajo. Redkokje na svetu je kvaliteta življenja še razmeroma tako dobra. Čeprav za mlade morda manj ta hip kot za nas, ker je težje priti do stanovanj; takrat nismo imeli ravno nekkih kreditov. Takrat si, če si imel službo, dobil ali kadrovska stanovanja ali pa razmeroma dober kredit – saj pravim, dosti lažje je bilo priti do stanovanja, primanjkljaj je bil dosti manjši. Se spomnim, ko sem takrat pisal članek, kako so očitali politiki, da premalo skrbi za stanovanjsko vprašanje. V bistvu pa je tisto bilo tako daleč od tega danes!

Ali ste pri teh akcijah kaj dosegli, ali to sploh ni bil namen, ampak je v bistvu bila bolj provokacija namen vsega skupaj?

Opozorili smo vsaj na probleme. Ne bom rekel, da smo dosegli neke konkretne rezultate. Mogoče smo opozorili do tega smisla, da se je o tem začelo razpravljati, da se je začelo razmišljati. Potem je sicer to nekdo drug prevzel. Se je pa začelo drugače gledati na te stvari. Saj to je pomembno – da ko si mlad, vidiš, da imajo te tvoje bojevite akcije vendarle nek pomen.

So bili študentje na tej fakulteti bolj udarni kot pa drugi?

Poglejte, arhitektura ima specifičen način dela. Oblika študija je zelo drugačna kot na drugih fakultetah, mi zelo veliko hodimo na ekskurzije, imamo delavnice, se družimo zelo neposredno s študenti. Praktično s temi, ki jih imaš v tem letu, delaš v nekem ogromnem seminarju, je kot nek design studio, z njimi delaš eno, dve, tri leta osebno in tako se vzpostavi čisto drugačen stik kot recimo s pravnimi, z ekonomskimi študenti.

Tam je anonimna množica. Tu pa se tudi med študenti ustvari neka delovna atmosfera, skupaj delajo naloge, velikokrat v ekipah, tako kot vidve sedaj očitno nekaj počneta skupaj. Ampak oni to počnejo skupaj par mesecev in s tega se ustvari neka taka bolj prijateljska atmosfera, ki je manj uradna, tako med študenti samimi in tudi med pedagogi, ki so temu primerno bolj odprti. Zato je verjetno bilo tukaj veliko lažje kaj takega ustvariti oz. so zato od tu prihajale neke iniciative. Ker je to bilo v bistvu kot nek podaljšek študijskih nalog ali pa podaljšek iz tega vsakodnevnega načina študija. Mi smo na nekem problemu delali, se o njem pogovarjali, potem pa smo kar šli barvati tisto ograjo. Ni bilo tako kot sedaj: dajmo sklicati sestanek in nekoga določiti. Tako kot si delal maketo, tako kot si nekaj obesil tja, tako si šel ven in prosto v urbanem prostoru interveniral. Torej ni bilo tako določeno, da je bila ena študija ... potem pa – gremo se revolucijo! To se je res vse dogajalo spontano. Dobil si idejo in si zelo hitro našel nekoga, nekaj ljudi, pa se je skupaj nekaj naredilo. Atmosfera je bila torej po mojem mnenju zelo obetavna in prijetna. In ta splošna klima, to, kar sem že rekel, ta klima se je spremenila od Amerike do Evrope in se še vedno spreminja. Sedaj 15 let učim na tej fakulteti in menim, da je bistveno slabša klima kot pred 15-imi leti. Interesi so se preusmerili, prej je bil interes socialno-družbeno angažiran, danes je vse to postalo materialno, čim hitreje uspeti! Cela družba gre v to smer - hiter uspeh, navidezen, ni pomemben, koliko ljudi ima za sabo. Na žalost, saj nerad to govorim, ker izpadem malo pasiven, kot da jamram, ampak se mi zdi, da je to prej bilo čisto drugače. Na začetku si dobil skoraj vse študente za tako stvar, danes če jih dobim pol iz tiste skupine, ki jo imam, je že kar uspeh. Saj so čisto drugi interesi. Včasih so iskali knjigarne in tako, ko smo šli na ekskurzije, danes bi pa raje imeli pol dneva prosto, da bi šli malo kupovat.

Ali mogoče še koga predlagate, kot sem že prej omenila, da bi ga intervjuvali, mislite, da je bil zanimiv v tistem času ...

Mislite iz tega kroga?

Ja, morda lahko tudi kakšnega izven, ki je dosti vplival na te družbene zadeve v zvezi z arhitekturo, v družbeno-urbanem smislu?

Ali ste kaj govorili z Ovscom, on je etnolog, ta Damjan Ovsec, morda bi bilo čisto zanimivo, da tudi njega kaj povprašate. Pa morda Vinko Torkar. Z njim sva se najbolj družila. On je bil arhitekt in v sobi 25. Bil je približno 2 leti starejši od mene.

Kaj pa vi danes počnete? Kot ste že rekli, pišete v Orisu, ste predavatelj ... Imate morda še kakšno funkcijo?

Vsake toliko časa imam kakšno manjšo nalogo in takrat formiram en team ljudi.

S študenti?

Ali z bivšimi študenti ali s sedanjimi ... Odvisno od naloge.

Imate morda še kako misel oz. idejo, ki se vam utrne, pa smo jo izpustili?

Hmm, mislim, da ne. Dal bi vama tekst od Ravnikarja o sobi 25 in še en spisek tekstov, v katerih sem jaz pisal o tem, kar sem vama zdaj povedal. Čeprav nisem pisal o tem, kaj je bilo v 70-ih letih, ampak mogoče bolj o tem, kaj je problem danes.

... Ovsca morata pa kar domov poklicati. Damjan Ovsec, Zupančičeva 12, če ga bosta iskali.

Med iskanjem tekstov ...

Tista soba je bila pravzaprav en zelo zanimiv eksperiment. Nanj so vplivale okoliščine. V bistvu se je takrat Ravnikar razšel s svojimi asistenti in je ostal čisto sam. Ali vama je to že kdo pravil?

Ja, intervjuvanec A ...

No in je vse to pravzaprav jemal kot nek eksperiment, kako bi vpeljal eno bolj socialno ozaveščeno skupino študentov v te aktualne naloge, ki smo jih takrat imeli.

... Takrat je bilo res drugače. Jaz se spomnim zgodbe, ko so študentje v Atenah zažgali hišo, ker so imeli dovolj profesorjev. Sedaj pa kar požirajo in požirajo in to na vseh faksih. Moja hči je bila na fdv-ju in njej profesor enkrat sploh ni prišel predavat. So ga vprašali, zakaj, pa jim je rekel, da nima časa odgovarjati na sporočila. Mi bi ga fizično odnesli, če bi se to zgodilo. Danes pa ljudje res nimajo več volje.

Priloga C: Intervju z intervjuvancem C (Intervjuvala in oblikovala Maruša Špitalar)

Začeli bi na začetku – se pravi študirali ste v zelo zanimivem obdobju (pozna 60 – a zgodnja 70 – a) in v tem času je bilo tako v tujini kot tudi pri nas zelo veliko študentskih gibanj, sedaj pa me zanima, kako (če je) to vplivalo na vašo profesionalno pot in tudi na vaš odnos do arhitekture?

Težko je nekako opredeliti (reči), kako je to vplivalo, v bistvu smo živeli duh tistega časa tako kot vsi študentje. V Ljubljani so bila 68–a leta zelo razgibana, ne samo v Ljubljani, ampak po celem svetu (npr. v Beogradu so bile velike demonstracije), v Ljubljani pa tudi tam v študentskem naselju, je bilo ... no, saj to je verjetno znano tudi od drugje. Namreč takrat so nastopali recimo Dimitrij Rupel, današnji minister je imel krasen govor, baje se je govorilo, da je vojska obkrožila naselje. To je bilo v bistvu prvo jesen, ko smo bili mi na faksu, tako da smo bili še bruci. Se je pa kar nekaj pisalo, na neke transparente, listke. Sam sem bil prvo leto v študentskem naselju, tako da je bilo tako rečeno dosti aktivizma, ki je bil kar spontan in ne na ta način, da bi bil zelo oziroma da bi ga nekdo zelo organiziral. Bile so neke avtonomne »grupe«, pa so npr. metale letake in podobno.

Se je protestiralo in se niti ni natančno vedelo proti čemu, proti vsemu. Pač ta duh časa je bil tak. No, tisto, kar pa je bilo na arhitekturi pomembnejše, je bilo pa kasneje. Je pa jasno, da je iz tega nastala neka generacija, ki ne da bi bila uporniška, ampak drugačna je bila. Na arhitekturi, vsaj tista leta, ko sem bil jaz, tam okoli 1972 oziroma 70–72, takrat so bile neke posebne razmere. Dejansko bi šlo spet za dolgo zgodbo, zakaj, ne samo zaradi tistega odmeva 68–ega. Namreč tudi na filozofski je bil takrat npr. Janša Zlobec in tudi Tribuna je bila zelo radikalna, tako da je bilo v bistvu 4 leta tako zelo viharno.

Ali ste vso situacijo (dogajanje) spremljali od daleč ali kako?

Ne, mi smo pa na arhitekturi imeli svoje akcije in podobno. Dosti je k temu pripomogel tudi sam profesor. Mi smo se od tretjega letnika naprej morali odločiti za neke študije. Večina nas je šlo k profesorju Ravnikarju in je zaslutil malo to vzdušje in je zagnal svoje asistente v bistvu na cesto, stran in smo bili potem prav prepuščeni samim sebi. Tako da je vsak pravzaprav počel, kar je hotel. Tako da vsaj soba 25 je bila tista slavna soba, verjetno ste to zasledili. Delno se je tudi pisalo, Jure Kobe je enkrat v AB–ju napisal en tekst na to temo. Kaj dosti se pa ni. Čeprav je bilo to takrat zelo udarno. Drugače pa obstaja tudi gradivo, namreč izdajali smo svoj časopis, tako v bistvu na ciklostil, namreč takrat je bilo tako vse bolj kavbojsko. Nekje na gradbeni smo ga dobili in so nam ga dali in smo imeli vse to v risalnici. Takrat je bilo to vse brez neke elektronike.

Se pravi, da ste bile v znotraj te skupine oziroma sobe 25?

Ja, seveda, jaz sem bil na neki način eden od pobudnikov tega. Namreč časopisa sem se jaz spomnil ali pa sem bil edini verjetno na celem faksu, ki sem diplomiral na koncu, da nisem niti ene črte potegnil. Je bilo okoli 50 strani teksta, tema je bila neko demokratično planiranje. V bistvu v političnem smislu je bilo to dokaj anarhistično, v tistem pravem žlahtnem pomenu besede. Samoupravljanje vzeti zares, vsi so veliko govorili, samoupravljanje gor in dol, samo zares pa to ni bilo. Namreč, ko je nekdo začel nekaj avtonomno, je bilo tako bolj.

Čeprav je bila toleranca tudi policije in vsega bistveno večja kot kasneje. Imamo namreč take zgodbe – npr. 72–ega poleti smo šli, skoraj polovica te sobe, v London na eno poletno šolo in tam bili, ne vem, 20 dni. Navezali smo stike in s profesorji in s študenti in potlej so nam vrnilo obisk s te šole – Architecture Associaton, takrat in še sedaj znana šola, ki je prirejala poleti ta Summer session, tako kot nekakšne delavnice ali pa v bistvu poletno šolo. No in potem ko so oni vrnilo obisk in za pokazati neko vzdušje (med njimi so bili tudi neki Irci, taki udarni – to mladoirsko gibanje za neodvisnost je bilo in je še sedaj), niso mogli verjeti, kaj vse lahko mi počnemo, npr. po gostilnah – kaj se je vse dalo in ni bilo nobenih nekih bistvenih reakcij s strani policije. Ali pa v diplomski nalogi, Činkole oštarija, ki je ni več, tam so potem zgradili neke stolpnice. Bili so eni trije kolegi tam, kasneje je bila že prava mora – na koncu se je vse lepo plačalo in podrobilo vse, kar je bilo in to so bile nekako normalne stvari, ki bi danes niti slučajno ne bile. No, to so obstranske zadeve ... tudi sama soba 25 je nastala pravzaprav tudi iz tega, ker smo morali v prvih dveh letih biti na faksu, samo tam in so nam dajali črne pike prav ti asistenti, ki jih je Ravnikar v tretjem letniku poslal in na ta način smo bili več skupaj – povezani, pa zvečer se je šlo ven na razne zabave in delno je tako, skozi življenje samo (zabavo, študentska druženja) prišlo do tega, da smo začeli avtonomno oziroma vsak je začel nekaj početi. Dejansko je bilo po tem, ko so bili asistenti razpuščeni in smo bili prepuščeni samim sebi. Namreč bilo je tako, da je profesor prišel mogoče enkrat na mesec tako malo mimo, nam kaj povedati, navrgel neke ideje in potem so nastale neke skupine, vsak se je začel z nečim ukvarjati in na koncu je večina iz tega, kar je počela, tudi diplomirala. Eni so npr. delali mestni promet v Ljubljani, eni so se ukvarjali s podstrešji. S tem smo se ukvarjali jaz in še kolegica ter dva kolega, namreč med drugim je bila tudi takšna naloga kako izkoristiti ljubljanska podstrešja.

Pogovor steče dalje na podlagi seciranja slike (karikature) sobe 25 v arhitektovem biltenu.

S slike se malo vidi, s čim se je kdo ukvarjal. Npr. Pleskovič – on je šel študirat urbano ekonomijo (arhitekt) in je pristal na svetovni banki in je bil takoj po osamosvojitvi tudi predlagan za guvernerja banke ... a nič od tega mu ni uspelo in sedaj je trenutno v Ameriki verjetno še vedno pri svetovni banki, arhitekt. Trije so se ukvarjali s konstrukcijami za napihniti, pnevmatske, zato so tudi tako narisani.

Npr. Jure Kobe je sedaj profesor na arhitekturi, potem Bojana Klemenčič je v bistvu edina ženska, okoli nje se je vse vrtelo, v bistvu vsi zaljubljeni vanjo. Ona je bila zelo aktivna tedaj in še sedaj, živi v Oxfordu in tudi ona vzpodbuja, da bi tista leta nekdo proučeval. Eden od glavnih pobudnikov, mislim takih »revolucionarjev«, je bil Požanel, a je žal sedaj zelo bolan in je v bistvu v stanju, ko se ne more racionalno pogovarjati, leži na postelji in ne more hoditi. No, to sem jaz, s pisalnim strojem, ker sem pač največ pisal in zraven knjiga od Mao Zedonga, saj je jasno takrat maoizem zelo vplival na nas vse.

Najbolj je v kakšni smeri vplival na vas?

Samo tako kot ideje kot permanentna revolucija proti vsemu. Da bi bilo kaj resnega iz tega, jasno, da ni bilo, mislim, da bi spremenili svet, kaj dosti ga nismo. Iz tega je potem izšla ena močna generacija, znotraj arhitekture močna generacija. Pri AB so bili tudi še nekateri starejši, eni mlajši, ampak okrog sobe 25 (tu gre za prav isti letnik) se je v bistvu strnilo vse in smo bili tudi tisti, ki smo kasneje prevzeli AB, to nam je dalo v zakup še prejšnje uredništvo. Kasneje so pa cel AB prevzeli, še sam sem bil tu en čas, kot urednik, namreč po študiju sem se preselil v Gorico in nato, da bi bili še malo bolj v stikih, ker so bile namreč vezi dokaj močne nekaj let, potlej pa je šlo vse svojo pot. Tako, da sem hodil v Ljubljano tudi kasneje, tam pri Mikliču so bili sestanki AB-ja, v tem klubu.

Kaj pa je bilo za Vas tisto, kar se Vam je zdelo, da se vključi v časopis, o čem, da se piše?

Dejansko je šlo ne toliko za arhitekturo, ampak za neke vrste socialne zadeve, za socialne krivice. Prav tam v Londonu takrat, ki smo imeli tudi neko predstavitev, predvsem ta Dare Požanel, smo predstavili črne gradnje. Takrat je bil to fenomen, dosti se je tudi po svetu govorilo o tem. Mi smo celo uvedli izraz black housing, drugače pa so bili squatters. Npr. po Latinski Ameriki ali pa v velemestih in v Tretjem svetu, predmestjih se je tudi tako, na neki način na črno gradilo, samo naše črne gradnje so bile malo drugačne, pri nas so tudi bogati gradili na črno, tako da je bilo pravzaprav to del sistema. Država je to na neki način tolerirala, zato pa je bilo tako in tudi količinsko veliko teh črnih gradenj.

No, drugače pa tudi delovanje na sami šoli, mi smo namreč v tistem času organizirali svobodno katedro, vabili profesorje (npr. Pirjevca – slavnega filozofa, pa Jezernik je bil kulturolog, pa Veljko ...), tako da je bilo vsak mesec ne predavanje, ampak predstavitev nekih različnih idej. Tako da ni bila zgolj arhitektura, ampak smo se ukvarjali pravzaprav z vsem, s sociologijo in tudi mene osebno je zanimalo dosti drugih področij. Takrat je bilo dosti teh knjig, npr. okoljskih, ki so potem kar izginile. Sedaj se spet pojavljajo npr. Ova jedina zemlja od Ivana Supka iz Zagreba in tudi Turich – Only one world. Takrat ko so bili prvi naftni šoki in naftna kriza, so okoljski problemi z veliko silo udarili ven. Vsaj v tujini je bilo najti te knjige, v Londonu sem jih nakupil ogromno, ki so se dotikale okolja.

Z branjem AB sem zasledila, da ste velikokrat pisali oziroma omenjali Plečnika, kje je bil razlog?

Plečnik niti slučajno, da bi bil takrat kaj pomemben, kvečjemu obratno. Nam oziroma vsaj meni se je zdelo nekaj groznega, recimo ta ideja zrežirati grad in postaviti parlament. Namreč v tistem času nam je bila arhitektura drugotnega pomena kot pa take vrste, kot jo sedaj zastopa šola, čista zgolj avtonomna zadeva, neodvisna od socialnega okolja. Bolj se nam je šlo za bolj pravičen svet ali pa za te zadeve.

Kaj bi pa rekli, kakšno vlogo je takrat imela arhitektura (urbanizem) oziroma kako so jo dojemali in kako jo sedaj?

Arhitektura in urbanizem, to so bile teme, prej urbanizem kot arhitektura, čeprav nam je bilo bolj pomembno mesto kot pa posamezna hiša. Danes je urbanizma komaj kaj, v bistvu ga ni. Tudi stroka je izginila s scene.

V kakšnem smislu se je zgodilo to izginotje?

Skoraj nobeden več se ne ukvarja s temi rečmi. Mogoče Institut ali kdo drug. Prej je vsako mesto tipa Nova Gorica, Koper imelo svoj zavod za urbanizem ali pa svojo projektantsko firmo, kjer je bil tudi sektor recimo za urbanizem, sedaj tega enostavno ni več.

Kje pa vi vidite razlog za to?

Po eni strani (npr. primer Gorice), če ga ni, imajo politiki bolj svobodne roke. Ker če je, je to pravni red in pomeni – je urbanizem na neki način neke vrste zakonodaja, kako se v prostoru obnaša, se pravi, kaj je možno in kaj ni možno, kje se lahko kaj gradi in kje ne. Tako da v bistvu naj bi bil racionalno razpolaganje s prostorom, vendar se je izkazalo, da tudi ko je bil, da je pa na neki način le bil ovira, saj za tiste »developerje«, ki so gradili, kjer so se oni spomnili, ne kjer so urbanisti določili ali pa kjer je bilo cenejše zemljišče, bile so špekulacije. In le-te se lažje počne, če ni zakonodaje, ni pravnega reda na tem področju in sedaj ga pač ni.

In če se vrneva še malo nazaj, katere so tiste akcije, ki bi jih Vi izpostavili, ali so se Vam utrnile v spomin ali so se Vam zdele pomembne?

Ena od takih prav tako, ki pove skoraj bistvo stvari in pokaže tudi, kako je profesor z nami prefinjeno ravnal – namreč on je na enem od predavanj omenil, da kako mesto nič ne skrbi za te kulturne spomenike, le pogledjte Fabianievo ograjo pri frančiškanski cerkvi, vsa rjava itn. In sam točno ne vem, od kje je prišla ideja, da smo pač kupili barvo in naredili tako veliko akcijo za barvat, bilo je tudi veliko pompa in delili smo neke, mislim, da sem celo jaz napisal tisti tekst, kako – neposredno o samoupravljanju, neposredna akcija, vzeti stvari v svoje roke. In smo v rumeno pobarvali tisto ograjo, nato je prišla policija, a je bila že pobarvana in potlej smo se razšli, ko so posredovali, ampak ni bilo nič dramatičnega. Na koncu smo se dobili pred Šumijem, tam je bilo pravzaprav zbirališče, ampak ne notri, v zgradbi je bil prostor posvečen raznim poetom in tisti generaciji, ki je potem izšla iz Šumija.

Zunaj je bil pa letni dan in tam sem tudi jaz hodil ali pa tudi dosti arhitektov je hodilo. Medtem ko je notri bilo posvečeno oziroma za tiste, ki so bili zares inventar tam. Potem ena od takih akcij je bila, ko smo prelepili vodnjak (v smislu naše stroke). Namreč Robov vodnjak so vsako leto zaplankali, zato ker so ga ščitili in smo naredili tak kolaž čez in naredili tudi velik transparent in na njem je pisalo "Tukaj skrivajo robov vodnjak". V tem smislu, ker je bila namreč že takrat ideja, da bi naredili namesto tistih lesenih »plank«, ki so bile, neko lepo stekleno konstrukcijo.

In če se osredotočimo še na AB, kakšno vlogo bi rekli, da je takrat odigral?

Tja do 80-ega, ko so prevzeli AB, je bil ta prelom, spet povratek k arhitekturi na neki način in takrat se je tudi organizirala arhitektura in beseda - je bila ena razstava, ki je krožila tudi po Jugoslaviji. Ne vem, svoj čas sem tudi jaz dosti pisal. Za samo stroko je potem AB dosti pomenil, do takrat je namreč že splahnelo to »revolucionarno« gibanje in tudi šola se je potem spremenila, kajti kaj takega se namreč težko ponovi. Profesor je napisal tudi lepi uvod v AB-ju. Za njega je bil to neke vrste eksperiment. Približno 10 let pred tem je bila neka podobna zadeva, ki je bila pa drugače resna. Ta šola, v bistvu gre za to, da se je zmeraj nekaj zgodilo, potem se je pa zaprla. In v bistvu ni postala reakcionarna, ampak nesvobodna, »dudlarska«. Mi smo pa imeli takrat to enkratno možnost, da bi iz tega, ko smo bili prepuščeni popolnoma samim sebi, vsak nekaj začel in nekaj speljal in tudi diplomiral iz tistega.

Ali Vam je dosti pomenilo to, da ste bili pri AB-ju?

Seveda. To je bila enkratna zadeva. Namreč vsak izmed teh, ki so na tej sliki, je dosti pripomogel k temu, ni tistega, da bi nekdo bil odločilen. Vsak v svoji smeri, po svojem značaju. Npr. Anton Kump, diplomiral je iz zaporov. Namreč zgodbe od vsakega posameznika so zelo zanimive ipd.

Ali bi se mogoče dalo povedati neke odmevne stvari, ki jih je AB naredil?

Prav soba 25 nima neposredne zveze potem z nadaljevanjem biltena. Od teh, ki so bili tukaj, smo mogoče trije, štirje, ki smo potem bili še vezani, eni so še sedaj. Npr. mislim, da je Jure Kobe še sedaj v uredništvu. Tako, da ni mogoče narediti neke strašne povezave z nekimi akcijami.

Ali menite, da bi arhitektura lahko prispevala k »boljšemu svetu«?

O tem se težko (ne da) govori. Posebno sedaj ni videti posebnega znaka, niti slučajno. Tista arhitektura, ki na šoli prevladuje, je drugačna (zadnji AB je posvečen zadnjima dvema letoma oziroma sodobni slovenski arhitekturi). To je tako kot vsaka druga zvrst umetnosti in vprašanje, če 1 % ljudi zanima to. To je problem in šola ter naša arhitektura ali pa naša zakonodaja, s prostorske in gradbene smeri, ne stimulira, da bi se povprečje dvignilo, povprečje pada. Zato, ker ni urbanizma, zato, ker je takšna zakonodaja. Še posebej za nas arhitekta, takšni, kot smo mi tukaj, bolj podeželski, za nas je vse to obupno nastalo – zakomplicirali so nam delo. Ne da zaradi tega ni ničesar boljša arhitektura, ampak sedaj je še kvečjemu slabše. Sedaj se ukvarjamo z drugimi stvarmi, ne pa s stroko. No, ta velika arhitektura, ki je parodija, ki jo šola in AB danes zastopa, je v tistem ozkem svetu, tako kot poezija ali pa mogoče likovna umetnost. Je morda 20 ljudi, ki imajo neko predstavo in se za to res zanimajo.

Ali ste bili takrat študentje arhitekture bolj povezani, kot pa so sedaj?

To nedvomno. Niti se ne da vzporednic delati. Namreč jaz sem prišel domov 1–krat na mesec, sedaj je »mularija«, moji sinovi so več doma kot v Ljubljani. Ali pa meni je bilo grozno priti iz Ljubljane, ko sem diplomiral in sem si predstavljal, da bom še nekaj mesecev tam, na faksu, pa kar naenkrat vidiš, da tam nimaš več kaj početi, da si odveč in potem je bilo pač potrebno iti domov.

Sem mislil, da ne bom preživel, a sedaj se ne bi vrnil v Ljubljano, takrat je pač tako bilo. To so stvari, ki se jih po moje ne da primerjati, zato, ker je bilo študentsko življenje takrat drugačno. Sam sem večinoma živel v študentskem naselju, a sem bil bolj vezan na faks. Drugi študentje v študentskem naselju pa so imeli svoje družbe in zabave, mi smo pa prav živeli na faksu, v bistvu tam, v svoji predavalnici in vse se je tam dogajalo, do večera, zvečer smo potem šli skupaj v gostilno, tiste, ki so pač bile. Tudi teme, ki so danes – lepa hiška ali pa neki veliki projekti. Takrat pa sploh ne vem, če je bil kdo, ki je iz kakšne hiše - na ta način diplomiral. Vse so bile bolj ali urbanistične naloge ali prej sociološke kot arhitekturne. Arhitektura kot forma - gre za drugačne fenomene, kot sem rekel črne gradnje in podobno in danes to nobenega ne zanima več. Tudi resnično okolje ni toliko pomembno, seveda tudi zaradi tega, ker ni institucij in nikjer se ne moreš zaposliti kot urbanist, dobiš sem in tja kakšno nalogo. Tudi mi tu v studiju dobimo mogoče enkrat na dve leti neki zazidalni načrt ali nekaj takega in od tega se preprosto ne da preživeti. Mogoče je v Ljubljani kaj drugače, včasih je bil (ne vem, če je še sedaj) Ljubljanski urbanistični zavod. Inštitut je še in tam je, kar je. Vse se je tudi razpršilo. Včasih je bilo nekaj teh birojev, več je bilo lastnikov in po takih birojih so samo še tisti, ki ne zmorejo sami preživeti.

Pogovarjala sva se o sobi 25, o profesorjih. Zanima me, s kom ste se družili, sodelovali in kdo je imel pomemben vpliv na Vas in bi ga bilo mogoče tudi dobro intervjuvati?

No, profesorji niso bili ravni tisti, s katerimi bi se družil. Mogoče Ravnikarja, ki pa tudi ne kaj dosti, smo sicer vsi pri njem diplomirali in imel je predavanja recimo enkrat na mesec in so bila enkratna. V nižjih letnikih je bilo bolj tako, da smo hodili na predavanja. Potem v tretjem, četrtem in v petega ni bilo nič, se ni kaj dosti zanimal za nas. A vendar smo vseeno hodili na faks, najprej je bilo bolj stvar zabave, potem je pa vsak nekaj počel. Istočasno pa je bil studio od Mihelca, ki je imel 5–6 asistentov in tam se je pa delalo, projektiralo. Sicer je tudi Ravnikar imel na šoli svoj studio, biro in tistim, ki je bila arhitektura tako prav glavni cilj, so se tudi »prigrebli v nebesa«. In potem so tam risali za njega in se naučili nekaj od tega. Mi pa nismo imeli pojma, jaz nisem znal hiške zrisati, ničesar.

No, kakšne črte vleči, ko smo morali kaj oddati, ker drugače smo se z vsem drugim ukvarjali. Recimo mene je zanimalo bolj slikarstvo. Sem imel tudi razstavo na šoli, spodaj je bila namreč ena galerija. Vsak je pač počel to, kar ga je zanimalo. Potem ko so vsi ostali profesorji obsojali, kakšna generacija je to, smo sami organizirali na faksu razstavo tistega, kar je vsak počel in dokazovali, da pa vendarle nismo take »črne ovce«, za kakršne so nas imeli.

Se pravi, da je študij potekal na drugačen način?

Način študija je bil verjetno malo drugačen od današnjega. Prvi dve leti so bila normalna predavanja in izpiti. Potem pa so bili seminarji (*studi*) in se je oddalo, kar se je delalo na seminarjih (bolj malo). Nekako pol leta so bili še asistenti, potem jih ni bilo več in ni bilo seminarjev, ni bilo študija in to je dalo potem možnost, da se je razvila svoja skupina.

Bi mogoče še katero osebo izpostavili, za katero menite, da bi jo bilo dobro kaj povprašati?

Verjetno kar iz tega kroga, pa tudi drugi, tisti, ki so bili prej ali potem, npr. Vodopivec. Mogoče tudi Koželj in podobni.

In še za konec, kakšna je Vaša vloga, funkcija danes?

Danes je podobna. Izdajam glasilo, Glas za kakovost življenja. In se ukvarjam s takimi stvarmi, izganjam hudiča iz Gorice. Je tudi to, da še kdaj kaj napišem, to me bolj nekako zanima. Drugo pa to za preživetje, rišemo hiše, hale, vežice, spomenike, spominske plošče, grobove, tu pa tam tudi kakšen dizajn.

In uživajte v te, m kar počnete?

V bistvu ne, v idejni fazi se je uživalo, sedaj pa ne. Bolj v drugih stvareh. Zmanjkuje časa, birokratski postopki nam kradejo čas in potem ga zmanjkuje za tiste stvari, ki bi jih z veseljem delali.

Kaj pa Vam prinaša veselje?

Še vedno mislim, da se bom vrnil nazaj, ne na slikarstvo, ampak na likovno plat umetnosti. Napisal bi tudi še kaj. Ampak sem še vedno družbeno angažiran. Ne znotraj arhitekture, ampak tako v Goriškem društvu za kakovost bivanja. In tam so od ekoloških tem in bolj urbane stvari glede mesta. Moja prvotna želja je bila študirati na akademiji za umetnost, no, potem sem šel študirati arhitekturo.

Vam je to, da ste lahko pisali in se izražali s pisano besedo, veliko pomenilo?

Seveda mi je in mi še vedno veliko pomeni. Takrat je bilo pomembno, da si tudi izobraženec, ne samo arhitekt, da imaš malo večjo širino. Včasih so arhitekti pomenili več, takrat je bil tudi zelo moderen. Prva je bila medicina in takoj za tem arhitektura. Sedaj je sistem vrednot malo drugačen. V glavnem sinovi arhitektov tam študirajo.

Se vam zdi, da so bili v Vašem času arhitekti zelo pod vplivom države, oblasti?

To je vedno bilo. Če si slikar ali poet, ti država kaj dosti ne more vplivati, če pa hočeš neko bolj pomembno zgradbo zgraditi, je pa to le malo drugače. Ni pa to nič kaj strašnega. Profesor je vedno nergal čez državo, tudi kako so vsi neumni, Maček, Zemljarič, je pa zgradil veliko za državo. Malo smo se navdali njegove širine, to je vplivalo na nas. A ni bil samo arhitekt, ampak je redno bral Spiegel in bil o vsem obveščen, imel svoje mnenje o vseh takratnih pojavih v družbi. Izobraženec širšega formata. To se nam je zdelo zelo pomembno, še posebej tistim, ki so kasneje nadaljevali v AB-ju, Vodopivec. Po njegovem, če nisi znal eno tipkano stran napisati, potem nimaš kaj početi tam. Takrat je nekako veljalo, da če znaš tipkati, si pa nekdo. V bistvu smo pa sami ta pogoj vnesli.

Koliko časa ste sodelovali, delovali pri A - ju?

Tja do 80-ega, če ne še dlje. Tudi v uredništvo so mi pisali dosti časa, tudi kasneje, ko nisem več hodil v Ljubljano. Razdalja pač naredi svoje. Tudi sam nisem tak tip, ki bi se pretirano družil ali vsiljeval. Imam še željo o čem pisati, a ni časa. Življenje je še kaj drugega, družina, biro tukaj ... Z Juretom Kobetom smo se enkrat prav udarili na to temo. Meni je več pomenila svoboda kot arhitektura, zato sem tudi v združenem delu zdržal 4 leta in potem sem šel tu v Gorici »privat«. Bil sem eden prvih, ki sem šel ven iz biroja - se pravi bil sem na Projekt biroju, to je bila in je še sedaj največja projektantska firma. In če bi tam ostal, bi imel možnost projektirati bistveno večje zadeve. Se pravi več mi je pomenila svoboda kot pa to, da bi bil delal neke arhitekturno pomembne stvari.

Priloga Č: Intervju z intervjuvancem D (Intervjuvala in pripravila Maruša Špitalar)

Začeli bi na začetku, in sicer bi se nekako sprehodila nazaj v obdobje, ko ste študirali, bilo je zelo zanimivo obdobje – polno študentskih gibanj in akcij tako pri nas kot tudi po svetu in sedaj me zanima, če je to vplivalo na vas, vaše razmišljanje - mišljenje, študijsko pot?

Glej, vsaka stvar vpliva, to je jasno. Jaz moram reči, da sem tudi eno daljše obdobje študiral in verjetno se je ob tem nabralo kup nekih odzivov na neki način, ki so se v njem dogajale. Toliko bi ti lahko jaz rekel, sedaj pa, da bi ti konkretno rekel - to je vplivalo, težko.

Se pravi ni bilo nič specifičnega, na primer, da bi se zgodila neka akcija in bi lahko rekli, da je to spremenilo moj način mišljenja?

Ne, nič tako drastičnega, ne. Edino, kar bi se verjetno dalo reči, je to, da so vsi ti dogodki potem recimo imeli za posledico, kar se je vse kasneje zgodilo.

Se pravi formiranje skupine okrog AB-ja – revije, ki se je na neki specifičen način ukvarjala z arhitekturo. Pravzaprav neki začetki, kako sploh k stvari pristopiti. Na vse to pa so verjetno vplivali dogodki takrat.

Kako pa bi vi ocenili svojo vlogo v družbenem angažmaju študentov v tedanjem času – ste bili aktivni, angažirani, ali ste stvari tako, bolj od daleč opazovali?

V akcijah aktivno nisem bil udeležen. To je bilo v zraku, dogajalo se je okoli mene. Nisem pa bil jaz eden od akterjev nekih takih akcij, študentskih.

Če si zamislite vas, svoje kolege v času študija in današnje študente - ali se vam zdi, da je mogoče potegniti kakšne vzporednice?

Seveda je neka občutna, velika razlika. Takrat so ljudje, če se da tako izraziti, zelo »zabluzili«. Danes se mi zdi, da zelo vedo, kaj hočejo. Oziroma dosti bolj kot takrat. So bolj konkretni v teh svojih inspiracijah, že zelo zgodaj vedo kaj hočejo v življenju. To razliko jaz vidim. Takrat je bilo vse nekako dosti bolj počasi, dosti bolj so bili ljudje angažirani v življenju, ne tako v tem, da bi takoj recimo varčevali za hišo. Danes je to bolj prisotno.

V času vašega študija so bili študentje angažirani v veliko akcij, danes se o tem ne sliši oziroma tega ne počnejo.

Tega seveda ni. To so bila tista slavna 68-ta, pri nas tja do 70-ih. Tako nekako z zamikom se je to dogajalo. Na neki način so se seveda tudi študentje z arhitekturo na to odzivali, dosti manj seveda kot sociologi itn., ampak vendarle so bili tudi med drugimi. Danes je pač svet drugačen. Danes ljudi to ne zanima toliko. Kot pravim, se spet vračam k temu, da jih zanima bolj ta praktični vidik življenja. In skozi to je potem mogoče vleči tudi neke paralele v arhitekturi. Da je nekoliko drugačna, kot je bila takrat.

Takrat je bila bolj orientirana v to, da so bile neke akcije – kot so bila podstrešna stanovanja, sociologija je bila zelo prisotna takrat – danes je dosti manj, ker je dosti bolj pomembna forma, videz, hiter uspeh, v tem smislu.

Znano je, da so študentje arhitekture uprizorili nekaj odmevnih akcij. Vam katera pride na misel?

Bila je zadeva v zvezi s Fabianievo ograjo, potem je bilo nekaj v zvezi z rezanjem nekih dreves. Tega se tako malo spomnim. To je bilo tam na Vegovi. Še pomnim, da so enkrat posekali ali zelo obrezali neko drevje. Potem je bila neka akcija, ki se je imenovala pljuča na mrežah ali nekaj podobnega, ki je bila sicer spet po svoje smešna, fantilna, ampak je spet imela ta simbolični pomen. No in so potlej naredili kot neke krošnje iz nekega materiala in navezali to gor. In seveda potem tu na filozofski, kjer se je šlo zaradi hrupa. In potem kot posledica spet tak »kozmetični« poseg, so potem nasadili – kot je razvidno, je pred filozofsko polno dreves. Ta drevesa so takrat potolažila študente, ki so demonstrirali zaradi hrupa.

Sami pravite, da niste sodelovali v teh akcijah, smem vprašati, zakaj?

Lahko. Jaz sem od te generacije, ki so se neposredno udeležili, nekaj let starejši. Ni me bilo okrog te skupine. Mogoče pa tudi zaradi mojega karakterja – bi mogel brskati po sebi.

Kako ste takrat dojemali/razumeli arhitekturo (urbanizem) in kako jo dojemate danes?

No, kot pravim, predvsem če govorimo o urbanizmu, je takrat bila bistvena razlika, da je bil takrat absolutno samo – le družbeni denar. Ni bilo prisotnih zasebnih investitorjev. Danes se je to drastično zamenjalo, tudi skozi to seveda odziv v prostoru, ki je zelo drugačen. Takrat je bila ta inspiracija dati ljudem nekakšno bivališče.

Danes hoče zasebni investitor čim več na čim manjšem prostoru, s čim manj vložka iztržiti čim več. To je nekako to. Tega takrat ni bilo.

Kaj pa sam pomen arhitekture, ali sedaj pomeni nekaj več. Preko branja sem zasledila, da je bila bolj tretirana kot umetnost in ne kot ustvarjanje nekaj konkretnega – to je bila prej domena inženirstva.

Recimo, da je bila takrat vsebina pomembnejša od forme in da je danes obratno. Arhitektura je šla skozi neke faze. Recimo v času socializma je bila zapostavljena, zato ker je imela ta epitel neke buržoazne zadeve – stanovanja, te stvari. So sicer nastajale sila pomembne hiše, državnega pomena. A kar je zanimivo, je, mogoče se bo smešno slišalo, to, da je bilo nekako odmaknjeno stran – je šlo po arhitekturnih kanalih. To, kar je država naročala, neke klasicistične zgradbe, ni bilo nič s tem, kar je bila arhitektura tistega časa. Arhitektom, ki tudi niso bili na ta način verni, je bilo to »čisto mimo«. Recimo pred vojno je arhitekt dejansko imel neki statusni simbol in ta se je po vojni popolnoma izgubil in se sedaj, zadnje čase, ponovno izpostavlja na nekem drugem nivoju. Ti danes nastopaš recimo na načelu, če ti bo to uspelo. To je recimo kot v časopisih. Pred 10–imi, 15–imi leti nisi nikoli zasledil imena direktorja nekega podjetja, danes je to v veliki meri v časopisih – danes so zvezde ti menedžerji, kar je bilo včasih popolnoma smešno. Zakaj? Ker je bilo vse skupno, to je bilo naše, ker ni bil nekdo zaslužen za nekaj, ampak je bila tovarna, delavci. Na neki način je tudi z arhitektom tako. On je bil delček nekega zelo širokega tima. In včasih je bil ta tim pomemben.

Študij je potekal v veliki meri organiziran po seminarjih in kakšen je vaš pogled/vidik, ocena »sobe 25«.

To so bili (v njej) mlajši kolegi od mene, nekaj let manj.

No, in v tej sobi so bili zbrani neki ljudje, za katere bi lahko rekli, da so reprezentirali ta študentska dogajanja na univerzi/fakulteti za arhitekturo. To so bili ljudje, ki so ... - nekoliko bolj bi zvedela stvari, če bi se pogovarjala s samimi akterji v tej sobi.

Sama sem že imela intervju z intervjuvancem C.

No, to je primer takšnega intelektualca, ki se je kasneje umaknil na podeželje, žal. Ali pa ne. To so ljudje, ki so takrat hoteli dosti več oziroma tudi dosti več obetali, kot so pa potem naredili. Ker jim je očitno ta paspartu vseh teh dogajanj pomagal, da so se na neki način lahko izražali. Potem pa je to uplahnilo (to je sedaj zelo moje izražanje) in jim je nekako zmanjkal ta hrbet in so se raje umaknili, potopili, kot pravim, v neko sivino »suburbije« - podeželja. Tudi tam seveda delujejo na neki način, ampak so dosti manj vidni kot so bili takrat tukaj.

Kakšen je vaš pogled/vidik na delovanje »sobe 25«, ali je bila nekaj posebnega?

Ne, seveda je bila. Namreč ne prej in ne kasneje se nič kaj takega ni zgodilo. In kot pravim, arhitekti so vedno delovali/imeli neko tako avro, kakor da so se prizadevali, da so bili lepi, »fensi« itn. No in to so bili ljudje, ki so se ukvarjali z nekimi akcijami, ki niso bile tako »kozmetične« in so dejansko verjeli v nekaj, kar počnejo in to je takrat veliko pomenilo. Saj kot pravim, na žalost so pač ..., no, saj mogoče niti ni toliko pomembno, da bi ti akterji prav dejansko, ne vem, kako naprej razvili to zadevo. Mogoče je s tem, ko so takrat bili, ko je ta pojav bil, bilo to že dovolj.

Ali so dejansko tudi kaj konkretnega naredili ali so le sledili svojim idejam, ki so jih imeli - se pravi, da je bilo vse bolj v »zraku«?

Ena zelo pomembna akcija, ki so jo zelo daleč pripeljali, je bila takrat ta akcija za podstrehe. No, ta akcija bi bila danes popolnoma nesmiselna. Takrat namreč še ni bilo denacionalizacije in so bile tudi podstrehe državne in dejansko prazne ter so bile za uporabo. In v tej smeri so oni izdali neke publikacije, veliko so naredili. Pravzaprav je to ena akcija, ki je zelo nazorno pokazala vplivanje takrat na mnenje.

Kot pravim, bi bila sedaj ta akcija nesmiselna oziroma nemogoča. Sedaj so vse te namreč lastniške – imajo lastnika in ne moreš reči, da bi tam naselil npr. neke mlade družine. To je danes od nekoga.

Ali menite, da bi se bili danes študentje »zmožni« organizirati v tako skupino in izpeljati kaj podobnega?

Sedaj, če že poteka kaj takega, poteka vodeno od neke institucije, ki je za to postavljena. Ker drugače tudi ne more biti, ker je tudi pravna država toliko bolj urejena, da se ti enostavno ne moreš iti neke svoje akcije. Takrat je bilo, mogoče bi lahko rekel, malo romantično obdobje, ko se je to še dalo. Ali pa je obstajala vsaj iluzija, da se da, in s to iluzijo živeti je bilo dobro.

Ali ste bili tudi sami mogoče v kakšni skupini?

Ne, jaz bom rekel, da sem bil zmeraj kar zraven. Tako malo. Nisem pa bil eden od nosilcev te ideje. Zraven na način, ker sem bil v tej »grupi«, ki je potlej AB peljala, ampak tu sem pa zelo bil.

Če se sedaj ustaviva še pri AB-ju. Kot ste sami omenili, ste delovali pri njem. In sedaj me zanima, kako vi vidite vlogo AB-ja?

To je bila velika zadeva, ker smo sami sklenili nekaj narediti. Pravzaprav – do takrat je bilo namreč tako, da je umetnostna stroka pisala o arhitekturi. Zato smo se odločili, da mi s tem aspektom nismo zadovoljni, da so oni premalo seznanjeni s tem, kaj je v resnici to in da bomo to pravzaprav sami počeli. In to je bistvo AB-ja. V okviru AB-ja je bila potlej formirana neka skupina, ki je bila sestav ljudi, ki so pisali, razmišljali o tem. »Fajn« je bilo – namreč mi smo se enkrat na teden dobivali in tam so potekale večurne debate o teh zadevah. In potem je skoraj skozi to nastajal ta časopis. In le-ta, mislim, da je imel velik vpliv, ki je bil prisoten še kar nekaj let.

Lahko bi še povedal, da ta skupina ni razpadla potem. Ampak je spet kar tako, sproti pojenjalo. Tako kot bi rekel, da ni imela nič več za povedati, pa ni čisto res, ampak je rekla na neki drugi način. Vsi mi smo nekoliko odrasli, začeli smo se ukvarjati v bistvu z nekimi svojimi zgodbami, ki so bile bolj ali manj pomembne – ampak sorazmerno še kar pomembne, ker bi lahko rekel, da je domicil te revije bil tako močan, da so iz tega odrasli neki posamezniki, ki so potem več ali manj pomenili nekaj – kar relevantne figure. No, in sedaj je ta lok že kar jasen. Od nekih akcij pridemo do revije, le-ta pa je že dovolj konkretna, teoretična podlaga, da se iz tega lahko razvijejo neke osebne zgodbe in te so po moje dovolj relevantne enostavno za arhitekturni lok – sodobne slovenske arhitekture.

Ali bi lahko mogoče izpostavili tudi katere konkretne stvari, ki jih je naredil oziroma so se pisale v A-ju?

Tako je bilo – tu so bile tudi stvari, ki so bile rahlo naivne. Imeli smo neko rubriko, ko smo skušali objektivizirati arhitekturo, torej jo ocenjevati z nekimi točno določenimi, fiksnimi merili. To se je potem izkazalo kot utopija, nekaj nemogočega. Dajali smo »pluske« in tako naprej. Celó do te mere, da smo se dobili v tej skupini in potem smo skupaj ocenjevali – se pravi dajali smo te pluse, seštevali, skratka gre za reč, ki se v bistvu ne da tako konkretizirati, formatizirati – tako kot smo jo mi poskušali kot takšno vzeti. Ampak nič hudega, to se je potem pokazalo jasno kot utopija, a tudi to je nekaj pomenilo. Ti si dejansko sam pri sebi prišel do tega, da so te zadeve nekoliko drugačne. Bolj neoprijemljive, »hvala bogu«, bolj sublimne. A vendarle pripadajo »artu«. »Art« se ne da tako strogo ločiti na minus/plus.

Kako bi ocenili odnos med vami oziroma tistimi, ki ste delovali/bili pri AB-ju, so bile med vami razlike?

Mislím, pa ne gre za to, da bi hotel olepšati zadevo, da smo si bili kar enaki. No, recimo, glej tudi Pavle, ker namreč on je bil sociolog – on je bil popolnoma enak sogovornik kot mi, z enako kompetenco itn.

V AB-ju sem zasledila (se je pisalo) veliko različnih stvari, kaj je tisto, kar se je vam utrnilo v spomin, da se je pisalo?

Natančno ne bi znal povedati, kateri članki so to bili. Gre pa za to, da si prelistal revijo – AB in je bil v njem večinoma tekst. To, kar pa danes vidiš pri arhitekturnih revijah, so slike, so nekatere revije, ki so bolj teoretične, a vendar. A če ostaneva pri tem našem AB-ju – bil je za razliko oziroma kot antipot takratne sinteze. Le-ta je bila tako imenovana likovna revija, nič slabega, dobra revija. No, ampak sinteza je obravnavala arhitekturo s tistega likovnega aspekta, ki je nam šel takrat malo na živce oziroma se nam je zdel premalo sugestiven, na neki način premalo resničen – to bi bila prava beseda. No, in za to resničnost se nam je šlo. In skozi to je tudi v njem veliko tekstov, veliko razmišljanj. In lahko bi rekel, da je pravzaprav to pomenilo nenazadnje – in s tem moram tudi sebe omeniti, jaz sem bil prvi iz te generacije, ki je potem začel delati arhitekturo, v tako imenovani skupini Kras. No in tiste prve reči, ki so nastajale takrat, so bile skoraj dobessedno posledica udejstvovanja v tej reviji.

Ali je bilo pomembno, da če hočeš delati/pisati za AB, moraš biti dober v pisanju/besedi?

To se je nekako samo po sebi postavilo. Nekdo, ki je čutil v sebi neko pripadnost, neko zanimanje, neko željo, da nekje nekaj pove, je lahko prišel zraven. In recimo neki »tip«, ki ga to ni zanimalo, sploh ni prišel zraven. Ni bilo odvisno od nas, da bi izbirali.

Če se vrneva nazaj k arhitekturi, ali menite, da bi, povedano metaforično, arhitektura lahko prispevala k »boljšemu svetu«?

Ne. To je bilo vsake toliko tudi naša vizija takrat, da lahko arhitekti pripomorejo k boljšemu svetu, ne, arhitekti so na koncu te lestvice. Mi lahko naredimo svet lepši, boljši pa skoraj nemogoče. Zakaj? Zato, ker smo odvisni od denarja. Le-ta je v rokah oblasti, moči itn. in oni pravzaprav odločajo o vseh nas. Nenazadnje danes nekaj drugega kroji kapital. In ga mi, če ga uspemo, lahko samo kanaliziramo.

Bi lahko mogoče izpostavili ljudi, so – študente, mogoče profesorje ali koga izven fakultete, s katerimi (če) ste se družili, sodelovali - so vplivali na vas, vaše mišljenje?

Takrat je pravzaprav imel neki zelo oddaljen vpliv pokojni profesor Ravnikar. Sam sem tako malo hodil na faks, vendar on je bil prisoten na ta način, da je na neki tihi način podpiral to. Diplome so bile takrat na faksu zelo smešne. Recimo ljudje so diplomirali s teksti, kar je bilo popolnoma nepojmljivo. On je bil recimo taka figura, ampak ne tako, da bi hodil zraven in kaj govoril, ampak kot pravim, od daleč se je čutilo, da je privržen nekim takim zadevam.

Kaj pa recimo od samih študentov, sovrstnikov?

To bi ti težko rekel. Z nekaterimi v redakciji in to je to. Ni bilo drugače nobenega takega posebnega, da bi ti ga lahko imenoval.

In še za konec, kaj je to, kar danes zapolnjuje vaš čas, s čim se ukvarjate?

Kar veliko je stvari, ki se dogajajo. Iz tega AB-ja sem potem jaz »izstopil« oziroma bolj smo začeli delati revijo Piranesi. To pa iz nekega mojega prepričanja, da naj bi Slovenci izdajali neko bolj relevantno revijo, ki bi bila širše formirana – srednjeevropska.

Iz tega ven, to je potem neka cela kombinacija – bili so piranski dnevi arhitekture, ki trajajo sedaj že 25 let. Se pravi ukvarjam se z revijo, predavam. To je pa potem že dovolj. No, malo hodim še okrog. Precej sem prisoten v Benetkah.

Poleg tega pa se verjetno ukvarjate tudi s projekti, projektirate?

Seveda. Ravno sedaj se ukvarjam z idejo novega kampusa univerze v Novem mestu, delali bomo akademije v Ljubljani.

Kaj pa najrajši počnete?

Dejansko je to tako, da imam zelo srečen cocktail, da bi težko bil brez enega ali drugega. Npr. tudi celi biro je sestavljen iz mojih bivših študentov. Imam neko srečno okoliščino, kjer je vse tako zelo dobro prepleteno, to, kar počnem, in šola.